



**MTA Law Working Papers
2025/5**

**Jogtudat-kutatások a magyar
kriminológiában**

H. Szilágyi István

ISSN 2064-4515

<http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

*Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiválósági Kutatóhely
HUN-REN Centre for Social Sciences – MTA Centre of Excellence*

JOGTUDAT-KUTATÁSOK A MAGYAR KRIMINOLÓGIÁBAN

Absztrakt. A tanulmány célja egy, a hazai jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseit vizsgáló kutatási programhoz illeszkedve, az 1960-as évek közepétől a 2020-ig terjedő korszak ez irányú kriminológiai kutatásainak számba vétele. A bemutatott anyag időbeli tagolására egyrészt a rendszerváltás határvonása kínálkozott. A demokratikus fordulat előtti korszak áttekintésének lezárásaként szó kerül a deviáns viselkedések okait illető jogszociológiai és kriminológiai megközelítés különbségéről. Tekintettel arra, hogy a következő két évtizedben a jogtudat témájához kapcsolható kriminológiai vizsgálatok intenzitása felülmúlta a jogszociológia terén folytatott kutatásokét, ezért évtizedes bontásban kerül tárgyalásra a kutatási anyag, jelezve a jellegzetes témák és szemléletek változásait. A '90-es évek vizsgálatainak fókuszába a deviancia, a bűnözés, a cigány bűnözés és a bűnözéstől való félelem témái kerültek. Az ezredfordulót követő évtizedre a „viktimológiai fordulat” szemléletváltása nyomta rá a bélyegét a kriminológiai kutatásokra, amelyek jelentősen hozzájárultak a jogtudat-kutatások elméleti és módszertani gazdagításához. Az elmúlt évtizedben meggyérültek a témánk szempontjából releváns kriminológiai kutatások, azonban a jogi szocializáció, a jogi kommunikáció és a jogismeret vizsgálatának kérdéseiben fontos kutatások zajlottak. A tanulmány zárásaként három szempont szerint kerülnek mérlegre a bemutatott kutatások. Vajon azok mennyiben járultak hozzá a jogtudat vizsgálatának elméleti megalapozásához? Hogyan alakult a vizsgálatok kutatási módszertana a vizsgált periódusban? S végül, hogy a kriminológiai kutatások eredményei mennyire járultak hozzá tartalmi szempontból a magyar lakosság joghoz való viszonyának megértéséhez?

1. Bevezetés

A jelen tanulmány egy 2012-ben a magyar lakosság jogtudatának vizsgálatára indult kutatássorozat utolsó fázisában született. Az eredeti, hároméves OTKA kutatási program egy fél évtizedig tartó projektté bővült, amelynek eredményeit egy 2018-ban megjelent tanulmánykötetben tettük közzé.¹ Még ebben az évben alkalmam nyílt csatlakozni egy Kelemen László által szervezett és vezetett longitudinális kutatáshoz. Ez a magyar társadalomnak a jogra, az igazságszolgáltatásra, a jog értékelésével is összefüggő, politikailag érzékeny társadalmi problémákra vonatkozó véleményének alakulását vizsgálta a 2010 és 2018 közötti, majd egy évtizednyi periódusban.² Ezekre az előzményekre épült *A magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdései* címmel indult kutatási programom,³ amely megvalósítására 2020-ban az Nemzeti Közszolgálati Egyetem támogatásával, illetve az annak kebelében működő Információs Társadalom Kutatóintézettel együttműködésben került sor. Kutatási programom első fázisa a hazai jogtudat-kutatások történetének áttekintése volt az 1967-től napjainkig terjedő időszakban, ami azonban maga is két szakaszra bontva került feldolgozásra, elválasztva a rendszerváltás előtti és az azt követő, 2020-ig tartó periódust.⁴

A jelen dolgozat a jogszociológiában zajlott jogtudat-kutatásokat kiegészítő kriminológiai vizsgálódásokat igyekszik számba venni 1960-as évek közepétől a 2020-ig

* Egyetemi tanár, PPKE JÁK. 1088 Budapest, Szentkirályi u 28. E-mail: h.szilagyi.istvan@jak.pkke.hu

¹ H. SZILÁGYI István (szerk.): *Jogtudat-kutatások Magyarországon 1967–2017*. Budapest, Pázmány Press, 2018.

² H. SZILÁGYI István – KELEMEN László: *Miként vélekedünk a jogról? Szociálpszichológiai kutatás 2018*. Budapest, HVG–ORAC, 2019. István H. SZILÁGYI – László KELEMEN – Sam Gilchrist HALL: *Changing Legal and Civic Culture in an Illiberal Democracy. A Social Psychological Survey of the Hungarian Legal System*. (Trans.: Tamás JUHÁSZ) Abingdon, Routledge, 2022.

³ A projekt részletes bemutatására lásd: H. SZILÁGYI István: „Kísérlet a magyar jogtudat-kutatások elméleti és módszertani kérdéseinek áttekintésére” *MTA Law Working Papers* 2020/12. 24. <https://jog.tk.mta.hu/mtalwp/kiserlet-a-magyar-jogtudat-kutatasok-elmeleti-es-modszertani-kerdeseinek-attekintesere>

⁴ H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltás előtt*. 17 *Iustum Aequum Salutare* (2021a) 1. 27–62. H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően*. I. 17 *Iustum Aequum Salutare* (2021b) 4. 41–71. H. SZILÁGYI István: *Jogtudat-kutatások a magyar jogszociológiában a rendszerváltást követően* II. 18 *Iustum Aequum Salutare* (2022) 1. 45–73.

terjedő korszakban. A bemutatott anyag időbeli tagolására elsőként a rendszerváltás határvonása kínálkozott ebben az esetben is.⁵ Tekintettel arra, hogy a következő két évtizedben a jogtudat témájához kapcsolható kriminológiai vizsgálatok intenzitása felülmúlta a jogszociológia terén folytatott kutatásokét, ezért évtizedes bontást alkalmaztam itt is, jelezve a jellegzetes témák és szemléletek változásait. Ezek az időbeli határvonások természetesen viszonylagosak, hiszen a tapasztalati kutatások esetében az adatfelvétel és az adatok feldolgozása, közlése között több év is eltelhet. Másfelől a jogtudat témája szempontjából releváns kriminológiai vizsgálatok kiválogatását a jogtudat-kutatás teoretikus problémáinak a fent említett kutatási tervben vázolt térképét szem előtt tartva végeztem el.⁶

2.1. A jogtudat kérdésköréhez kapcsolódó kriminológiai kutatások a rendszerváltás előtt

A kriminológiának a hazai akadémiai rendszerben való intézményesülését tekintve ugyanolyan nehézségekkel kellett szembenéznie az 1950-es években, mint a szociológiának, a jogszociológiának vagy a többi tapasztalati társadalomtudománynak. Jól mutatja ezt az Országos Kriminológiai Intézet (OKRI) – mely hasonló szerepet töltött be a kriminológia művelésében, mint általában az akadémiai intézetek az empirikus társadalomtudományi diszciplínák esetében – elnevezése körüli hezitálás, hiszen azt 1960-ban eredetileg Kriminálisztikai Intézet névvel alapította a kormány. Jóllehet a Gödöny József vezetésére bízott kutatóhely tudományos profiljában kezdettől jelen volt a kriminológia,⁷ mégis csak a rendszerváltást követően vehette fel mai nevét az intézmény. Az OKRI szerteágazó kutatási projektjeiből csupán néhány, a jogtudat-kutatásokhoz elvileg kapcsolódó vizsgálatot emelünk ki az alábbiakban.

A jogi szocializáció problémaköréhez köthető az OKRI egyik első, 1961–'64 között Molnár József által vezetett kutatássorozata a fiatalkorúak bűnözéséről.⁸ A kutatások rámutattak arra, hogy a szocializáció első fázisában meghatározó ágensek „fogycékossága” a legfontosabb tényezője a fiatalkorúak bűnözővé válásának: az elhalálozás vagy válás miatti csonka családi háttér, a családi nevelés hiányosságai, a szülők alkoholizmusa vagy büntetett előélete, a rossz lakáskörülmények és az iskolai nevelés hiányosságai.⁹ A vizsgálatok ugyanakkor kizárták a „született bűnöző” sztereotípiájának magyarázó erejét, megállapítva, hogy a neurológiai, illetve endogén tényezők szerepe nem jelentős a bűnöző fiatalok személyiségformálódásában.

E kutatásra épült a '60-as évek végének sajátos jelenségének, a fiatalkorú bűnöző csoportok (galerik) kialakulásának vizsgálata, melynek során 56 fővárosi galeri által 1966–'67-ben elkövetett bűncselekmények anyagát dolgozták fel, majd ezt követően az elkövetők

⁵ H. SZILÁGYI (2021a) i. m. 41–43.

⁶ H. SZILÁGYI (2020) i. m. 7–24.

⁷ Vö.: GÖDÖNY József: Az Országos Kriminálisztikai Intézet kutatásainak 10 éve. In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok IX.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 5–49. 5–7. Az intézet 1971-től a rendszerváltást követő évtized végéig az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet nevet viselte. Ld.: GÖDÖNY József: Az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet 25 éves tevékenységéről (1960–1985). In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok 23.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 7–49. IRK Ferenc: Az Országos Kriminálisztikai Intézettől az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézeten át az Országos Kriminológiai Intézetig. In: IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai tanulmányok 37.* Budapest, OKRI, 2000. 11–62. 11–14. A szerző köszönettel tartozik Barabás A. Tündének az OKRI történetének kutatásával kapcsolatos segítségért.

⁸ MOLNÁR József: A fiatalkorú bűnözők körében folytatott személyiségvizsgálatokról. In: *Kriminálisztikai tanulmányok I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. MOLNÁR József: A büntetett fiatalkorúak személyiségformálása és a javítóintézet. In: *Kriminálisztikai tanulmányok II.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

⁹ A vizsgált fiatalok felének szülei nem éltek házasságban, egyharmaduk nevelkedett hosszabb-rövidebb ideig idegen környezetben, háromnegyedük túlkoros volt az osztályában. Ld. MOLNÁR (1962) i. m.

szűkebb társadalmi környezetét vizsgálták. A vizsgálatok feltárták, hogy a társadalmi nevelés hiányosságait hogyan erősíti fel a csoportalakulás sajátos dinamikája.¹⁰ Más kérdés, hogy a kutatók akkor – az ismert politikai és ideológiai korlátok miatt – nem hangsúlyozták a fiatalok bűnözésének összefüggését az 1950-es évek erőltetett iparosítási programjainak negatív hatásaival.¹¹

Az 1970-es évek közepén egy újabb jelentős kutatóműhely formálódott az ELTE Bűnügyi Tudományok Intézetében,¹² melynek munkatársai, Vigh József és Tauber István 1978-ban folytattak le egy közel reprezentatív mintára végzett vizsgálatot,¹³ amely a büntetőjogi rendszer társadalmi értékelésének vizsgálatát tűzte ki céljául. A kutatók rétegzett mintavételt alkalmaztak, melyben az első lépésben véletlen kiválasztással meghatározott mintát kiegészítették oly módon, hogy az reprezentatív legyen a kor, a nem, az iskolai végzettség és a fontosabb foglalkozási csoportok tekintetében. A kérdőíveket kérdezőbiztos irányításával töltötték ki, s összesen 919 értékelhető választ dolgoztak fel.¹⁴ Az adatokat öt szempont alapján értékelték: vizsgálták a válaszadók jogismeretét (i); a büntetési nemekről, illetve a büntetés céljáról alkotott elképzeléseiket (ii); egyes bűncselekményekre vonatkozó értékelésüket (iii); a bűnözés helyzetének megítélését (iv); valamint véleményüket a büntetés általános visszatartó hatásáról (v). Mindezek tekintetében elemezték a válaszok nem, kor, iskolázottság és foglalkozási csoport szerinti megoszlását. A következőkben csupán a jelen áttekintés szempontjából fontos néhány eredményt ismertetjük.

A jogismeret vizsgálatánál (ad i) a kutatók arra kérték a válaszadókat, hogy határozzák meg a jog, a bűncselekmény és a szabálysértés fogalmát. Nem meglepő módon a helyes válaszok aránya mindhárom esetben 5% alatt maradt. A „nem tökéletes, de jó”, illetve a „helyes elemeket is tartalmazó” válaszok figyelembevételével azonban a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a bűncselekmény és a szabálysértés fogalma még ezen az absztrakt szinten is viszonylag ismertebb, mint a jogé, mivel ezekkel gyakrabban találkozunk mind a hétköznapi életükben, mind a tömegtájékoztatásban.

A büntetési rezsim értékelése (ad ii) kapcsán a kutatók többek között vizsgálták a büntetési célokról, a büntetés alapjáról, a bűnelkövetők nevelhetőségéről és a halálbüntetésről alkotott véleményeket. Érdekes eredmény volt, hogy az elkövetők nevelhetőségéről a válaszadók közel fele gondolta, hogy azok többségükben, vagy egyáltalán nem változathatók meg a nevelés segítségével, miközben a valóságban – a bűnügyi statisztikák szerint – az elkövetők kétharmada nem vált visszaesővé. Ezt az eltérést azonban a kutatók nem a lakosság megcsontosodott erkölcsi előítéleteivel magyarázták, hanem a tömegkommunikáció torzító hatásával.¹⁵ Ennek az optimista értelmezésnek viszont ellentmondani látszik, hogy a megkérdezettek 77%-a támogatta a halálbüntetést.

¹⁰ A kutatási eredmények összefoglalására ld.: MOLNÁR József: *Galeribűnözés. Antiszociális fiatalok, a fiatalok csoportos bűnözés*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

¹¹ Sokkal egyértelműbben nyilatkoztak erről a '80-as évek közepén a kutatók: „A megnövekedett mobilitás, a lakóhely, a munkahely, az életmód változásai folytán a közösségek kontrollereje bizonyos rétegek vonatkozásában lazult, a vallások, a konvenciórendszerek viselkedésszabályozó szerepe csökkent, az egyénnek az új környezethez való igazodása már csak ezért sem lehetett zökkenőmentes.” RÓZSA János – MÜNNICH Iván: *Erőszakos bűnözés az elmúlt negyedszázadban*. In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok* 23. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 229–289. 232–233.

¹² Ennek kebelében 1979-ben létesült a Kriminológiai tanszék Vigh József vezetésével.

¹³ VIGH – TAUBER (1983) i. m.

¹⁴ Sajó – bár később több alkalommal hivatkozott a kutatási eredményekre – módszertani alapon élesen bírálta a Vigh-Tauber-féle felmérést, mind a mintavételi eljárás, mind pedig a kérdés-technika vonatkozásában. Vö.: SAJÓ András: *Jogkövetés és társadalmi magatartás*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 236. 20. jegyzet.

¹⁵ „[De] joggal vehető fel, hogy a bűnözéssel kapcsolatos torz tudati tükröződésben kell a szemlélet gyökereit keresnünk. A lakosság jelentős hányada ugyanis, ha bűnelkövetőről, ha bűnözőről esik szó, rendszerint súlyos erőszakos bűncselekmény elkövetőjére gondol. Egyébként ezt a szemléletet sugallják a tömegkommunikációs eszközeink is. Megállapítást nyert pl. hogy a hírközlés 80%-a erőszakos bűncselekményekkel és áldozataikkal

Az egyes bűncselekmények megítélésének (ad iii) vizsgálata során a kutatók három emberölési, két vagyon elleni (kis értékre elkövetett sikkasztás, kis értékre elkövetett lopás) bűncselekmény, valamint egy kémkedés tényállásának rövid leírása kapcsán vizsgálták, hogy a válaszadók milyen büntetést szabnának ki. A különböző esetekben a megkérdezettek véleménye 73–95%-ban esett egybe a hatályos büntető törvénykönyv által meghatározott büntetési tételekkel. Az megint csak elgondolkodtató viszont, hogy a válaszadók 20%-a az elmebeteg elkövetőt is büntette volna emberölés esetén.

A szocialista korszak sajátos kommunikációs szerkezetének hatására gyanakodhatunk a bűnözés helyzetének megítélését (ad iv) mutató eredmények kapcsán. Míg a válaszadók az elkövetett bűncselekmények számát általában a valóságosnál (évi 120–150 ezer között ingadozott a vizsgálatot megelőző évtizedben) jelentősen alábecsülték – a minta mindössze 3 ezreléke jelölte ezt a számot –, addig a valóságban stagnáló bűnözés mellett 47,5 %-uk emelkedő tendenciát érzékelt.

Módszertani szempontból figyelemre méltó volt a kutatók kísérlete, hogy feltárják a bűnelkövetést akadályozó lelki motívumokat (ad v). Kiinduló hipotézisük szerint más a mentális szerkezete azoknak az embereknek, akik már kerültek olyan helyzetbe, mikor alkalmuk lehetett volna valamilyen jogellenes cselekményt elkövetni („kriminogén helyzet”) – vagyis az adott szituációban átélték a „motívumok harcát” –, mint azoké, akik ilyen helyzetet nem éltek át. Ennek megfelelően első lépésként azt a kérdést tették fel, hogy a válaszadó átélte-e már kriminogén szituációt,¹⁶ a második lépésben pedig a bűncselekmény elkövetésétől visszatartó motívumra kérdeztek rá. Az eredmények azonban azt mutatták, hogy a két csoport között nincs lényeges eltérés a különböző motívumok arányában: például míg a kriminogén szituációt átéltek 68%-a nyilatkozta, hogy leginkább a lelkiismerete tartotta vissza a bűncselekmény elkövetésétől, addig az ilyen élményekkel nem rendelkezők 74%-a. A szerzők fenti – kicsit „túl szép” – kutatási eredményeinek fényében tett megállapítása, miszerint a büntetéstől való félelem visszatartó hatása eltörlőd az erkölcsi és egyéb motívumok mellett, nem menekülhetett meg a kortársak bírálatától sem.¹⁷

A kriminológiai kutatások az 1980-as évek elejétől vettek új lendületet,¹⁸ s egyúttal jelentős erőfeszítések történtek az interdiszciplináris kutatások irányába. Ennek intézményi hátterét az adta, hogy az OKRI a „Társadalmi beilleszkedési zavarok komplex vizsgálata” címmel indított tárcaközi kutatási főirány részese lett. Az 1980–’85 között zajlott projekt célja a különböző társadalmi devianciák – alkoholizmus, öngyilkosság, bűnözés, fiatalkori beilleszkedési zavarok stb. – vizsgálata, melyben az OKRI kapta a „Bűnözés” alirány koordinálásának, valamint két tematikus kutatásnak¹⁹ a feladatát.

Elméleti szempontból is érdekes, ahogyan a kriminológusok a társadalmi szerkezetnek a devianciával és a bűnözéssel való összefüggését igyekeztek értelmezni a kutatási periódus kezdetén. Vág András kifejezetten teoretikus szemszögből közelítette ezt a kérdést,²⁰ míg Irk

foglalkozik, holott az össz-bűnözésben az erőszakos cselekmények aránya csupán 8–10%.” [Kiemelés az eredetiben.] VIGH – TAUBER (1983) i. m. 73.

¹⁶ A megkérdezettek közel 62%-a nyilatkozott úgy, hogy nem élt még át soha életében bűncselekmény elkövetésére ösztönző helyzetet. Az igennel válaszolók között viszont jelentős eltérés mutatkozott a nemek arányában – a férfiak 52%-a, míg a nők csupán 23%-a emlékezett kriminogén helyzetre –, a kor szerinti eloszlásban pedig a 19–30 év közöttiek szerepeltek viszonylag magas arányban.

¹⁷ Ld.: SAJÓ (1980) i. m. 236. 20. jegyzet. Ugyanakkor Sajó éles kritikája mögött az a különbség is felfedezhető, ami a két kriminológus szerző viszonylag optimista emberképe és Sajónak a *homo kádáricus*-ról alkotott pesszimista elképzelése között mutatkozott.

¹⁸ Vö.: IRK (2000) i. m. 17.

¹⁹ „A bűnözés terjedelmét, szerkezetét, minőségét meghatározó bűncselekményfajták komplex vizsgálata” és „A devians magatartás korrekciója és a megelőzés érdekében tett jogi intézkedések hatékonysága” című témák közül a jogtudat-kutatások szempontjából nyilván az utóbbi az érdekesebb. Vö.: GÖDÖNY (1986) i. m. 30.

²⁰ Sokatmondó, hogy Vág elemzései kiindulópontjául Robert K. Merton devianciára vonatkozó elméletét választotta. VÁG András: Álláspontok a társadalmi struktúra és a bűnözés kapcsolatáról. In: GÖDÖNY József

Ferenc a magyar kriminál- és társadalomstatistikai eredmények elemzésére is sort kerített tanulmányában. Ez utóbbiban figyelemre méltó, hogy a szerző túlmélt a szociológia szokásos osztály-rétegződés-csoport kategóriáin, eljutva az „életforma” és a „szituáció” sokkal finomabb koncepciójáig.²¹ E törekvéshez kapcsolódtak Molnár József városi bűnözéssel kapcsolatos kutatásai is.²²

Gödöny József az öt éves kutatási projekt eredményeinek összefoglaló bemutatásakor többek között kiemelte a magyar bűnözés nemzetközi összehasonlításban mutatkozó viszonylagosan alacsony mértékét, s hogy a vizsgált 1960–1984 közötti időszakban csupán szerény mértékben növekedett a bűnözés. Ugyanakkor az össz-bűnözésen belül emelkedett a vagyon – különösen a személyek tulajdona – elleni és az erőszakos bűncselekmények részesedése.²³ Az adatokból kitűnik tehát, hogy a lakosság devianciára való hajlama nem elsősorban a bűnözés irányában nyilvánult meg. Az alkoholizmus volt az, ami sokkal inkább éreztette hatását még a bűncselekményi típusok arányváltozásában is, hiszen az erőszakos vagyon, személy és élet elleni bűncselekmények (rablás, testi sértés, emberölés) esetében kiemelkedően nagy szerepet játszott az elkövető személyisége, illetve az elkövetés körülményeinek tekintetében.²⁴ Gödöny a bűnözés területi eloszlásának elemzése kapcsán emelte ki, hogy bizonyos hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetben lévő vidékeken – különösen Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben – kiemelkedően magas az erőszakos bűncselekmények előfordulása. Noha a szerző utal arra, hogy a halmozottan hátrányos helyzet összefügg a cigányság problémáival, mégis kerüli a „cigánybűnözés” kifejezést,²⁵ amely ekkoriban már jócskán elterjedt a hazai közbeszédben.

A „cigánybűnözés” vizsgálatához kapcsolódtak az ELTE Kriminológiai Tanszékén ugyancsak 1980-ban indult kutatások is, amelyek elsősorban Tauber István nevéhez fűződtek.²⁶ Az alapkutatást az 1981-es kriminálstatistikai adatok és a korabeli népszámlálásból vett demográfiai adatok elemzése képezte. Az egy-egy tízezer fős cigány és nem-cigány minta rétegzett bűnözési rátájának összevetése nyomán a kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy

(szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok 18.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 121–155.

²¹ IRK Ferenc: A társadalmi rétegződés kriminológiai és büntetőjogi vetületeinek rendszere. In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok 18.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981. 90–120.

²² MOLNÁR József: A város és a bűnözés. In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok 21.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1984. 99–136.

²³ GÖDÖNY József: A társadalmi beilleszkedési zavarok és a bűnözés. In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok 24.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 7–38. 14–19.

²⁴ Uo. 25. A rablás esetében például az elítéltek mintegy 55 %-ának a bűncselekménye az alkoholfogyasztással függött össze. Érdekes azonban, hogy a legveszélyesebb bűnözői csoport, a visszaesők körében az alkoholizmus alig játszott szerepet a bűnelkövetésben. Uo. 27.

²⁵ „A negatív társadalmi jelenségeknek ez a térbeli előfordulása, elhelyezkedése a kutatás adatai szerint összefügg azzal, hogy ezeken a területeken más területi egységekhez képest átlagon felüli a mikrokörnyezeti ártalmak előfordulása, a hátrányos, illetve többszörösen hátrányos helyzetűek nagyságrendje, a még mindig elmaradott, sőt szubkulturális viszonyok között élő telepí cigányok összpontosulása, az alacsony szinten szocializáltak száma, a magas bűnözési aktivitást tanúsító fiatalabb korosztályok aránya, a veszélyeztetett gyermek- és fiatalok száma és aránya.” Uo. 22. Az OKRI kutatói közül Raskó Gabriella foglalkozott korábban a „cigánybűnözés” kérdésével. Ld.: RASKÓ Gabriella: A cigánybűnözésről. In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok 19.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 5–58. A cigánybűnözés témájának a hazai kriminológiai kutatásokban való megjelenéséről ld.: PÓCZIK Szilveszter: A cigányság a magyar kriminológiai kutatásban 1970–2001. Kutatástörténeti vázlat. In: IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 39.* Budapest, OKRI, 2002. 336–359; 338–345.

²⁶ TAUBER István: *Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés* [doktori disszertáció]. Budapest, 1984. TAUBER István: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés összefüggései, különös tekintettel egyes kisebbségi csoportokra.* Budapest, ELTE Jogi Továbbképző Intézet – Tankönyvkiadó, 1986. VIGH József – TAUBER István – MADÁCSI Imre: *A hátrányos társadalmi helyzet és a bűnözés kapcsolata.* Budapest, Belügyminisztérium Könyvkiadó, 1988.

az azonos (halmozottan hátrányos helyzetű) társadalmi pozícióban lévő cigányok és nem-cigányok körében nem tapasztalható lényeges különbség a bűnözési hajlam tekintetében. Tehát a „cigánybűnözés” jelensége valójában nem a romák etnikai vagy kulturális sajátosságaival, hanem elsősorban azzal magyarázható, hogy körükben sokkal nagyobb a hátrányos helyzetben lévők aránya, mint a többségi társadalomban.²⁷ Mondanunk sem kell, hogy ez a kutatási eredmény nem jutott túl a szűk szakmai közösségen akkoriban, s napjainkig sem talált utat a közvéleményhez.

Térjünk most vissza még egyszer a '80-as évek kezdetére, mert ekkor jelent meg a hazai kriminológiában a viktimológia témája, mely a rendszerváltás utáni korszakban fontossá válik a jogtudat-kutatások szempontjából is. Ennek egyik első fejleménye volt Korinek László látens bűnözésről szóló kandidátusi értekezése, amelynek empirikus alapját egy 1982-ben Baranya megyére nézve reprezentatív (N: 2448), postai úton kiküldött kérdőívekkel végzett kutatás képezte.²⁸ Ennek a jogtudat-vizsgálatok szempontjából lényeges megállapításai elsősorban a bűnözés helyzetére vonatkozó lakossági értékelés mérésében jelentkezett. Az 1976–'77-es országos felmérés során mérthez képest 5 %-kal emelkedett (57 %-ra) a lakosságon belül azok aránya, akik a bűnözés helyzetét romlónak érzékelték.²⁹

2. 2. A jogszociológiai és a kriminológiai kutatások eltérő szemlélete

Végezetül néhány megjegyzés a kriminológia és a jogszociológiai kutatások összefüggéseiről. Elsőként talán azt érdemes kiemelni, hogy számba véve a sporadikus kereszthivatkozásokat a két diszciplína művelői között, ha voltak is szakmai kapcsolatok, illetve – talán személyes ismeretségek alapján szerveződő – *ad hoc* együttműködés a jogtudat-kutatások terén, valójában aligha beszélhetünk olyan közös erőfeszítésekről, melyek egy interdiszciplináris diszkurzív tér kialakítását célozták volna.

Másrészt, látható egy valószínűleg sokkal mélyebben fekvő és egyúttal a fenti viszonylagos elhatárolódást is bizonyos fokig magyarázó szemléleti különbség is a kriminológusok és a jogszociológusok megközelítése között. Az előbbieket az adott („szocialista”) társadalmi viszonyok között a bűnözés jelenségét egy olyan devianciaként látták, melynek alapját a még mindig fennálló – sőt a '80-as években fokozottan „újratermelődő” – társadalmi egyenlőtlenségek képezték. Miként azt Gödöny József fogalmazta egy írásában: „a deviancia a társadalmi egyenlőtlenségek ára”.³⁰

Ezzel szemben a jogszociológusok – s leginkább Sajó András – úgy vélték, hogy éppen ellenkezőleg: a deviáns viselkedés (az alkoholizmus, a bűnözés, az idegengyűlölet stb.) az érdemeket, a teljesítményt, a kiválóságot figyelmen kívül hagyó, „primitív”, „egalitárius” egyenlőség-eszmény következménye. Ez vezet el ugyanis – a megfelelő állami anyagi források hiányában – a túlszabályozás, a bürokratizálódás és a jogtól való elidegenedés körforgásához,

²⁷ „Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a nem hátrányos helyzetben, vagyis a szükségletek kielégítésének átlagos vagy ahhoz közel eső szintjén a cigányok bűnözése alig tér el a nem cigányokétól. Másfelől pedig az látható, hogy a hátrányos helyzetű elkövetők között is a cigányok a leghátrányosabb helyzetűek, az ő kriminalitásuk a legmagasabb. Így bizonyítottnak és nyilvánvalónak tűnik, hogy a cigányok bűnözése mindenekelőtt nagyarányú hátrányos helyzetükből és nem etnikai sajátosságaikból ered.” VIGH – TAUBER – MADÁCSI (1988) i. m. 42–43. [Kiemelés az eredetiben.] Érdekes, hogy ez a megállapítás Póczik fent említett áttekintésében sem szerepel. Vö.: PÓCZIK (2002) i. m.

²⁸ KORINEK (1984) i. m. A viktimológiai kutatásokba közvetlenül a rendszerváltás előtt kapcsolódott be Kerezsi Klára az OKRI részéről, aki azt követően a kriminológiai megközelítés egyik meghatározó kutatója lett. Ld.: KEREZSI Klára: Bevezetés a gyermek- és fiatalkorúak sérelmére elkövetett bűncselekmények viktimológiai értelmezésébe. In: GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok* 25. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1988. 175–207.

²⁹ A megkérdezettek 20–30%-a feltételezte, hogy sérelmére egy éven belül bűncselekményt követnek el, és 43%-a félt a lakása környékén éjszaka járkalni.

³⁰ GÖDÖNY (1987) i. m. 9.

ami a legfőbb akadálya annak, hogy létrejöjjön a független és felelős állampolgárok erős jogosultság-tudata.

3. A jogtudat témájához kapcsolódó kriminológiai kutatások a rendszerváltás után

A rendszerváltást követően a hazai kriminológiának a jogszociológiához hasonló tudomány-szociológia nehézségekkel kellett szembenéznie – elsősorban az empirikus kutatások finanszírozása tekintetében³¹ –, azonban a gyors ütemben zajló társadalmi változások teljesen más aspektusa jelentett számára kihívást. Miként azt a korábbi kutatásaink során érintettük,³² a jogszociológusok figyelmét elsősorban a demokratikus jogállam kiépülése nyomán a politikai rendszerben, az államszervezetben és a jogrendszerben kialakuló intézményi fejlemények kötötték le, aminek következtében a jogtudat témája átmenetileg háttérbe szorult a jogszociológiai kutatásokban. Ezzel szemben a kriminológusok számára a legfontosabb problémává az ugrásszerűen megnövekedett bűnözés vált.³³ E jelenség tapasztalati vizsgálata viszont számos ponton kapcsolódott a jogtudat kérdésköréhez, így a kriminológiai kutatások e téren nem csak kiegészítették a jogszociológiai vizsgálódásokat, hanem intenzitásukat, problémaérzékenységüket és módszertani újszerűségüket tekintve felül is múlták azokat különösen az ezredfordulót megelőző évtizedben.

Figyelemmel a témánk szempontjából jelentős kriminológiai kutatások öröndetesen nagy számára, célszerűnek látszott, hogy a rendszerváltást követő periódus eredményeit – hasonlóan a fentiekben a jogszociológiai vizsgálódások ismertetésénél alkalmazott sémához – évtizedes bontásban és tematikus csoportosításba rendezve tekintsük át. Hozzáteve ehhez, hogy – miként a jogszociológia, és általában a tapasztalati társadalomtudományi kutatások esetében is – ezek az időhatárok viszonylagosak, hiszen a gyakran 3–5 évig tartó kutatási programokban az adatfelvétel és az eredmények közzlése között hosszabb idő telik el.

3.1. Deviancia, bűnözés, cigány bűnözés, bűnözéstől való félelem – kriminológiai kutatások az 1990-es években

Az időhatárok viszonylagosságát jól példázza, hogy a „Társadalmi beilleszkedési zavarok” tárcaközi kutatási program – melybe az Országos Kriminológiai Intézet (akkor még Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet) munkatársai is bekapcsolódtak – második öt éves, 1986–1990-re tervezett kutatási ciklusának végére estek a rendszerváltás eseményei. Az empirikus adatfelvételek javarészt ez előtt végezték a kutatók, míg az eredményeket bemutató közlemények az 1990-es években kerültek publikálásra. Ez a kutatási projekt azért is fontos számunkra, mert nem csupán a jogtudat-kutatások tematikus folytonosságát biztosította, hanem – mint azt alább látni fogjuk – hozzásegíthet minket ahhoz, hogy pontosabb képet alkothassunk a magyar jogtudat alakulásának dinamikájáról is.

A vizsgálatok egyik fő irányát Münnich Iván – az agresszió-kutatás nemzetközileg elismert szaktekintélye – és munkatársainak kutatásai képezték, amelyek elsősorban a deviáns (bűnöző) személyiség lélektani jellemzőinek feltárására koncentráltak. A kutatási periódus alatt

³¹ Vö.: IRK Ferenc: Morál és jog viszonya a közvéleményben. GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok* 28. Budapest, OKKRI. 1991. 41–84. 41–45. IRK Ferenc: A morál és a jog időszzerű kérdései. Egy közvélemény-kutatás tapasztalatai. In IRK Ferenc (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok* 37. Budapest, OKRI, 2000. 258–272. 258–259.

³² H. SZILÁGYI (2021a) i. m. 41–43.

³³ Míg az össz-bűnözés az 1980-as évek átlagához képest megháromszorozódott az 1990-es évek közepére, addig az erőszakos bűncselekmények száma megkétszereződött. Ld: FEHÉR Lenke: Erőszakos bűnözés – bűnözéstől való félelem. IRK Ferenc (szerk.) *Kriminológiai és Kriminalisztikai Tanulmányok* 33. Budapest, OKKRI. 1993. 36–65. 52–58. NAGY László Tibor: Erőszakos bűnözés a rendszerváltás után. In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok* 38. Budapest, OKRI, 2001. 294–313. 198–303.

három, részben egymásra épülő, komplex módszerrel végzett vizsgálatot végeztek el. Ennek örvén a kutatócsoport gyűjtött szociológiai kemény adatokat egy kb. ezres, a férfi bűnelkövetőkre reprezentatív minta kategorizációjára.³⁴ Másrészt élettörténeti adatokat interjúk során a kriminális életút jellegzetes pontjainak meghatározása végett. Harmadrészt pszichológiai teszt adatokat (MAWI, MMPI, PFT, Buss-Durkee, Rokeach) azoknak a személyiségszempontoknak (agresszivitás, szorongás, dependencia, én-gyengeség stb.) a feltárásához, amelyek a mikro- és makrostrukturális tényezőkkel dinamikus összefüggésben magyarázhatják a kriminális életvezetés kialakulását.³⁵ Negyedrészt a laboratóriumi-kísérlet módszerével adatokat az agresszív viselkedést meghatározó személyiséglélektani tényezők feltárására.³⁶ Végezetül a kutatás második fázisában pedig ezt az anyagot kiegészítették egy a bűnözők társas orientációjának vizsgálatára irányuló kisebb elemszámú minta kérdőíves vizsgálatával.³⁷

Münnich és munkatársai tehát a kutatás első fázisában a bűnözői mintát az elkövetett bűncselekmények alapján öt csoportra osztották: erőszakos, garázda, szexuális, vagyon elleni, gazdasági-intellektuális csoportra. Ezt követően elsőként a minta gyermekkori szocializációjának aspektusait vizsgálták.³⁸ Ami a családi háttérrel illeti, az eredmények azt mutatták, hogy érdekes módon az erőszakos bűnelkövetők minősítik a leginkább jónak a szülők házasságát, s nekik van a legtöbb testvérük. Az már kevésbé meglepő, hogy az erőszakos és garázda bűnelkövetők iskolai teljesítménye volt a legrosszabb, az intellektuálisoké a pedig legjobb. A neveltetésre vonatkozó kérdésekre adott válaszokból kitűnt, hogy az iskolai teljesítményt az intellektuális bűncselekmények elkövetőinél ellenőrizték leginkább, a legszabadabbak – vagyis a szülők által legkevésbé ellenőrzöttek szabadidejüket töltötték – az erőszakos bűnelkövetők voltak. A nehéz helyzetben leginkább a „vagyon elleniek” maradtak magukra. A minta több mint 70 %-a szerint mindkét szülője szerette a válaszdótot. A legsúlyosabb büntetés az enyhe és durva fizikai bántalmazás volt és leginkább a szexuális bűncselekmények elkövetői emlékeztek vissza a verésre úgy, mint a legszigorúbb büntetésre. A családi és gyermekkori devianciák tekintetében az adatok azt mutatták, hogy a legnagyobb arányban a szülők alkoholizmusa fordult elő: a teljes minta egyötöde minősítette apját alkoholistának, az erőszakos, a szexuális és a vagyon elleni bűncselekményekért elítéltek pedig közel egyharmada.³⁹

A vizsgálat második fázisában a kutatók egy kisebb, a férfi bűnözők köréből választott 100 fős mintán végezték el az 1970-es években a fizikai dolgozók jogtudatának elemzése során a Sajó és munkatársai által már alkalmazott Rosenzweig-féle PFT teszt⁴⁰ elővizsgálatát. Az eredmények rávilágítottak arra, hogy az erőszakos és a nem erőszakos bűnözők esetében is jellemző a gyenge reaktivitás, s hogy a frusztráló helyzetekről nem vesznek tudomást, nem élik meg érzelmi színezettel. Az aktivitási igényt mindkét típus esetében antiszociális értékek motiválják, az elszenvedett kudarcokra (letartóztatás, börtön) nem reagálnak, „fejjel mennek a falnak”, tehát ismételt kriminális cselekménnyel kívánnak sikert elérni. Fennmarad az

³⁴ A férfi bűnelkövetők országos teljes minta: N=944. MÜNNICH Iván – VÁG András: A férfi bűnelkövetők gyermekkora és a P.F.T. teszt. GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok* 26. Budapest, OKKRI. 1989. 369–426. 369–370.

³⁵ Az első három vizsgálat eredményeiről ld. MÜNNICH – VÁG (1989) i. m.

³⁶ MÜNNICH Iván – MÜNNICH Ákos: Antiszociális személyek viselkedése kísérleti helyzetekben. GÖDÖNY József (szerk.): *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok* 28. Budapest, OKKRI. 1991. 307–343.

³⁷ TAKÁCS Ildikó – MÜNNICH Iván – MÜNNICH Ákos – BUGÁN Antal: Társas orientáció és bűnözés. IRK Ferenc (szerk.) *Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok* 35. Budapest, OKKRI. 1998. 146–183.

³⁸ MÜNNICH – VÁG (1989) i. m. 370–391.

³⁹ Ld.: uo. Az apai öngyilkosság az erőszakos bűncselekményt elkövetők családjában volt a legmagasabb (6,2%); a bűnelkövető apa a teljes minta 13%-ban, míg az anya 3,2%-ban fordult elő; az apai lelki betegség az intellektuális bűncselekmény elkövetői körében volt a legmagasabb (10,9%), míg az anya lelki betegségéről a legnagyobb arányban (15,7%) a vagyon elleni bűncselekményt elkövetők számoltak be.

⁴⁰ Vö.: SAJÓ – SZÉKELYI – MAJOR (1977) i. m.

antiszociális irányultságuk, de nem érznek szorongást, büntudatot. A frusztrációra adott leggyakoribb reakciójuk a támadás, ezt követi a belenyugvás. Az erőszakos bűnözőknél ezután a cselekvési kényszer következik, míg a nem erőszakosoknál a felelősség elhárítása, követelőző segítségkérés. Mindkét típusnál háttérbe szorul a békülékenység, a kontrollra törekvés.⁴¹

A harmadik lépésben a kutatók a teljes férfi bűnözői minta PFT teszt eredményeit vetette össze egy „normál”, országosan reprezentatív férfi kontroll csoportával (N: 710). Az összehasonlító elemzésből kitűnt, hogy a „normál” magyarok esetében is első helyen állt a frusztrációra adott reakciók között a harcias reagálás, melyet követett a belenyugvás és irritáltság, vagyis a helyzetnek s nem a személynek szóló agresszivitás. Körükben a megoldást aktívan kereső reakció nagyobb valószínűségű volt, mint a szégyenkezés vagy a helyzet bagatellizálása. Hozzájuk képest a bűnöző férfiakat a kudarchelyzet nem dühítette fel annyira, nem ragadtak meg indulattal a szituációban, és inkább hajlottak a problémák lekicsinylésére.⁴²

Szempontunkból külön figyelmet érdemel, hogy Münnich és Vág a vizsgálatot kiterjesztette egy cigány bűnözői mintára (N: 520) is, ezúttal a nem cigány bűnözőkével való összehasonlítás céljából.⁴³ A kutatók megállapítása szerint a két minta képlete általánosságban megegyezik, s csak csekély eltérés mutatkozott a frusztráció kezelésében. Így az erőszakos bűnözők csoportjába tartozó romák gyakrabban fordultak támadó éllel az őket frusztráló egyén ellen, és egyben követelőzőbbnek bizonyultak az autoritással szemben. A büntudat és a felelősségvállalás kisebb mértékben volt jelen körükben, mint a nem cigányoknál. A gazdasági bűncselekményekért elítélt cigányok könnyebben fordultak az agresszivitás, a támadás eszközéhez, mint a nem cigány elítéltek. Érdekes módon a kutatók feltevése szerint a különbségek a cigány kultúra sajátosságaival voltak magyarázhatók. Meglepő, hogy a kutatókban fel sem merült az a gondolat, hogy a cigány bűnelkövetők körében tapasztalt fokozottabb agresszivitást esetleg a velük szemben a többségi társadalom részéről megnyilvánuló, s az 1980-as évek vége felé egyre erőteljesebben jelentkező előítéletesség, valamint a romló társadalmi körülményeik magyarázhatják.

A projekt következő elemeként Münnich Iván és Münnich Ákos kísérleti helyzetekben igyekezett feltárni a bűnözők agresszív viselkedését meghatározó személyiséglélektani tényezőket. Az elvégzett három kísérlet közös elmélet alapja egyrészt a fizikai erőszak fogalmának meghatározásán, másrészt az erőszakos cselekvés dinamikájára vonatkozó hipotézisen nyugodott. Ezek szerint a fizikai erőszak fogalmában a következő mozzanatokat kapcsolták össze a kutatók: a személyközi konfliktusok rendezésének módja; célirányos, szándékos viselkedés, mellyel a cselekvő fizikai kárt kíván okozni a másik személynek; ha az agresszornak megvan a lehetősége a károkozásra, akkor a siker biztosítottnak tűnik; az áldozat nem kívánja elszenvedni az agressziót; a viselkedést a szociális környezet is agresszívnek tekinti. Ami pedig az erőszakos cselekvés lefolyását illeti, a kutatók feltételezték, hogy az egyén az agresszió eszközéhez a szituáció értékelésének fényében nyúl (kognitív modell), és annak szubjektív értékelésében közrehatnak a helyzet jellemzői, amelyek a siker vagy kudarc esélyéről informálják az agresszort, illetve provokálják vagy gátolják az agressziót. Továbbá, hogy a személyiség tulajdonságai, habituális támadó, illetve agressziót gátló diszpozíciói is hatással vannak a helyzet értékelésére.⁴⁴

Az első kísérlet során a kutatók a Buss-Durkee kérdőív alkalmazásával egy erőszakos (N: 25) és nem erőszakos (N: 24) bűncselekmények elkövetése miatt elítélt személyekből álló minta összehasonlító elemzésével igyekeztek feltárni a személyiségdiszpozíciók különbségeit

⁴¹ MÜNNICH – VÁG (1989) *i. m.* 394–399.

⁴² *Uo.* 399–412.

⁴³ *Uo.* 412–415.

⁴⁴ MÜNNICH – MÜNNICH (1991) *i. m.* 309.

az erőszak tettelességtől a verbális agresszióig terjedő skáláján mérve.⁴⁵ A kísérlet eredményei azt mutatták, hogy az erőszakos bűncselekmények elkövetői körében számottevően magasabb volt az együttműködés megtagadására, lázadásra (negativizmus) irányuló késztetés. Az ő esetükben erősen összekapcsolódott a tettelesség, a közvetett tettelesség és a verbális erőszak, míg a nem erőszakos bűncselekmények elkövetői esetében ez nem volt megfigyelhető. A faktoranalízis is alátámasztotta ezt a megfigyelést, mert az erőszakos bűnözők esetében az agresszió nyílt fizikai formái (tettelesség, közvetett tettelesség, ingerlékenység, verbális agresszió) egy faktorba kerültek, míg a nem erőszakosoknál ezek keveredtek a rejtett erőszak formáival.

A második kísérlet folyamán a kutatók a Buss-féle agressziót mérő műszerrel mérték az erőszakos (N: 50), illetve a nem erőszakos (N: 50) bűncselekmények miatt elítélt személyek reakcióit. A „műszer” voltaképpen egy kapcsolótábla, amellyel a kísérleti személy mint tanár büntetheti (áramütéssel) vagy jutalmazhatja (cigarettával) a másik szobában ülő tanítványt. A kutatók azt tapasztalták, hogy kísérlet folyamán mindkét csoportban csökkent a hezitálási idő – de az erőszakos bűnözők esetében lassabban –, míg a büntetés és a jutalmazás mértéke folyamatosan nőtt, és a jutalom értéke meghaladta a büntetését. Az erőszakos bűncselekmények elkövetői erősebben büntettek, s tovább nyomták a büntető gombokat, mint a nem erőszakos bűnözők.⁴⁶

A harmadik kísérletben az előző mintákban szereplő erőszakos és nem erőszakos bűncselekmények elkövetőinek stratégiai döntéseit figyelték meg négy kevert játék – Mártír (fogoly dilemma), Kizsákmányoló, Vezető, Hős – folyamán.⁴⁷ A kísérletet elvégezték egy 58 fős, 20–30 év közötti, normál életvezetésű, átlagos IQ-val rendelkező férfiakból álló kontrollcsoporttal, melyet két részre osztottak az MMPI pszichopátia skálán a magyar átlag (17,67) alatti (A csoport), illetve feletti (B csoport) értékkel bíró személyek csoportjára. A kísérlet tanúsága szerint a Mártír játékban a két bűnözői csoport közötti különbségek nem bizonyultak konkluzívnak, a kontrollcsoportok közötti eltérések pedig azt mutatták, hogy a pszichopátiára hajlamosabb (B) csoport tagjaira jellemzőbb volt az individuális racionalizmus erőszakos alkalmazása.

Ez utóbbi, játékelméletre építő kísérletet alakították át kérdőíves felmérésre a kutatók a vizsgálati sorozat lezárásaként. Ennek célkitűzése volt, hogy a játékelméletből ismert konfliktushelyzetekben (Mártír, Hős, Vezető, Kizsákmányoló) követett stratégiák kérdőíves feltérképezése révén tárják fel az egyéni társas orientációkat, s ezek az összefüggését a szocio-demográfiai kontrollváltozókkal (nem, kor, lakóhely, műveltség), a bűnelkövetési és büntetés-végrehajtási háttérváltozókkal, valamint a rokeachi koncepció szerinti értékstruktúrákkal.⁴⁸ Ennek érdekében egy 96 kérdőpontból álló kombinált kérdőívet, amelyben a konfliktushelyzetekben való viselkedést, s ennek értékelését, valamint a választott stratégiák társadalmi kívánatosságát mérő itemeket keverték össze, továbbá egy 33 értékét 21 fokozaton mérő, módosított Rokeach-féle kérdőívet alkalmaztak.⁴⁹ A vizsgálat első szakaszában a

⁴⁵ A kérdőív itemjei a bűnözők önjellemzésére épít, és az agresszió erősségét a következő skálán méri: tettelesség – közvetett tettelesség (kerülőutas támadás, pletyka, általános dühkitörés) – ingerlékenység (aránytalan reakció) – negativizmus (kooperáció visszautasítása, lázadás) – sértődöttség (a sérelmek felnagyítása) – gyanakvás (bizalmatlanság, paranoid érzékenység) – verbális agresszió (káromkodás, fenyegetés, erőszakosság a beszéd tartalmában és stílusában). Ld.: uo. 310–313.

⁴⁶ Uo. 314–318.

⁴⁷ A kevert játékok olyanok, amelyek nem zero végösszegű játékok, tehát a játék folyamán a játékosok érdekei változhatnak: alkalmanként a játékosok kooperációja nagyobb nyereséget eredményez mindkettőjük számára, mint a versengés. Vö.: uo. 319–331.

⁴⁸ TAKÁCS et al. (1998) i. m. 146–153.

⁴⁹ A kombinált kérdőív összeállításának első lépéseként a kutatók 12 fogvatartottal 30 perces mélyinterjúkat készítettek a konfliktushelyzetekben való viselkedésükről és a viselkedésük okainak értékeléséről. Ezzel igyekeztek felszínre hozni a tipikus verbális megfogalmazásokat, amelyek alapján a négy alapvető játékelméleti sémához összeállítottak egy 4x30-as itemsort. Ezt kiadták négy bírálónak (két egyetemista fiúnak és két

Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtönben 178 férfi elítélt töltötte ki a kérdőíveket, 20–25 fős csoportokban, 35 perc alatt. Ezt követően Hajdú-Bihar Megyei BV Intézetben önként jelentkező 97 férfi és 14 női elítéltyével végezték el az adatfelvételt, s emellett kontroll csoportként 47 (22 férfi, 25 nő) önként jelentkező nappali tagozatos egyetemi hallgatóval.⁵⁰

A szakirodalom és a korábbi kutatási eredmények alapján a kutatók egy sor előfeltevést fogalmaztak meg: az önbesorolás (i) vonatkozásában azt várták, hogy a bűnözők a másokat jutalmazó stratégiákat választóként (Vezető) sorolják be magukat, és elutasítják a Kizsákmányoló orientációt; a másokkal szembeni elvárások (ii) terén, arra számítottak, hogy az elítéltek a saját társas orientációikat várják el másoktól is; az életkor hatását (iii) illetően, hogy az idősebbeknél a jutalmazó társas orientációk (Mártír, Hős, Vezető) dominálnak; a lakóhely (iv) tekintetében, hogy a település mérete hatással van a társas orientációra. A kutatók úgy vélték továbbá, hogy a magasabb iskolai végzettség (v) esetén várhatóan magasabb lesz a társadalmi kíváncsiságnak való megfelelés igénye; a családi állapot (vi) aspektusában feltételezték, hogy a párkapcsolat hatással van a válaszadó társas orientációira; a bűnözői karriert (vii) tekintve, hogy a visszaesők és a többszörös visszaesők esetében a társas orientáció speciális mintái várhatóak; a szabadságvesztés (viii) hatására nézve, hogy annak hossza fordítottan korrelál a jutalmazó társas orientációval; feltételezték azt is, hogy a büntetésvégrehajtási intézményben kapott büntetések és jutalmak (ix) is hatással lesznek a társas orientációk alakulására. Végezetül feltették, hogy a társas orientáció összefügg a válaszadó értékszerkezetével (x).⁵¹

A vizsgálat eredményei azonban a fenti feltevések nem mindegyikét, némelyikét pedig csak részben igazolták. Az önbesorolást (ad i) illetően kitűnt, hogy az elítéltek körében az önbüntető orientációk (Mártír, Hős) dominálnak. A másokkal szembeni elvárások (ad ii) vonatkozásában nem mutatkozott összefüggés a saját elvárásokkal. Az életkor (ad iii) tekintetében viszont igazolódott a hipotézis: a jutalmazó orientációk dominánssá váltak az idősebbek körében. Ugyancsak igazolódott a lakóhely (ad iv) méretével kapcsolatos feltevés, amennyiben az adatokból kitűnően a kisvárosok esetében a Hős és a Vezető orientáció kialakulása valószínűbbnek bizonyult, mint a falvak vagy a nagyvárosok esetében. Az iskolai végzettség (ad v) sem teljesen a várakozásnak megfelelő hatással bírt a társas orientációk alakulására, amennyiben kiderült, hogy a magasabb végzettségűek körében a Hős típusának kialakulása valószínűbb. Hasonlóképpen felemás volt a családi állapot (ad vi) várakozásokhoz képesti tényleges hatása, mivel az adatok azt mutatták, hogy a párkapcsolattal nincsenek összefüggésben a társas orientációk, de a gyermekek számának növekedésével növekszik a jutalmazó orientációk (Mártír, Hős, Vezető) kialakulásának valószínűsége. A bűnözői karrier (ad vii) hatását vizsgálva a kutatók azt találták, hogy a Kizsákmányoló típusa gyakoribb a fegyházra ítélték között, de egyúttal a Társadalmi Kíváncsiság skála is magasabb értéket mutatott; a visszaesők körében jellemzőbb volt a Kizsákmányoló orientáció, a bűncselekmény természete (erőszakos, nem erőszakos) viszont nem mutatott összefüggést az orientációkkal. A büntetés hosszának (ad viii) a társas orientációkra gyakorolt hatása sem teljesen a várakozásnak megfelelően alakult, mivel az adatok azt mutatták, hogy csak a Hős orientáció valószínűsége csökkent a szabadságvesztés idejének növekedésével. A büntetésvégrehajtási intézményben kapott büntetések és jutalmak (ad ix) pedig semmilyen összefüggést nem mutattak az orientációkkal. A társas orientációk és az értékek (ad x) viszonyát a kutatók részletesebben is elemezték.

egyetemista lánynak). A bírálatok eredményeként 110-re csökkent az itemek száma. Mivel a kutatók feltételezték, hogy a négy stratégiának más a társadalmi megítélése, ezért a kérdőívbe beépítésre került a Társadalmi Kíváncsiság 33 itemje. Az így kapott 143 item véletlenszerű összekeveréséből jött létre a lekérdezésre kerülő 96 itemes kombinált kérdőív. Uo. 153–157.

⁵⁰ Uo. 157–158.

⁵¹ Uo. 158–159.

A kérdőívben szereplő 33 érték a bűnözők esetében a faktoranalízis eredményeként 9 faktorba volt sorolható, s ezek három csoportba oszthatók: a büntetésvégrehajtási intézményben való megfelelés, „túlélés” szempontjából fontos értékek (a), azok az értékek, amelyek a bűnelkövetés motívumai lehetnek (anyagi jólét, kényelmes élet) (b), azok az értékek, amelyek a sikeres bűnelkövetést támogatják (bátorság, erő, ügyesség) (c). A kontrollcsoportéval összevetve az értékek és a különböző társas orientációk összefüggését tekintve két eltérés mutatkozott. Az egyik, hogy a bűnözők esetében a „túléléshez” fűződő értékek (a) preferenciája erősebb volt a másokat jutalmazó (Mártír, Hős) orientációk esetében, s kevésbé fontos a magukat jutalmazó orientációknál (Vezető, Hős). A másik pedig, hogy a bűnöző szubkultúrákban kiemelt értékek (b) az önmagukat jutalmazó orientációk (Vezető, Kizsákmányoló) esetében erőteljesebben jelennek meg, mint a másokat jutalmazóknál (Mártír, Hős).⁵²

Mint azt az előljáróban jeleztük, a rendszerváltás idején és az azt követő évtizedben a kriminológusok érdeklődésének homlokterében a hirtelen növekvő bűnözés és az arra adott lakossági reakció, a bűnözéstől való félelem alakulásának vizsgálata volt. Ezen a téren kiemelkedő jelentőségű volt Irk Ferenc kutatása, melynek adatfelvétele 1988 őszén zajlott,⁵³ s amelyet egy 1997-es vizsgálattal igyekezett longitudinálissá fejleszteni.⁵⁴ E kutatások fontosságát aláhúzza az a körülmény, hogy számos vonatkozásban képet adnak a magyar társadalom (büntető)joggal kapcsolatos véleményének, elvárásainak e kritikus periódusban bekövetkezett változásairól, illetve a változások dinamikájáról.

Az 1986-ban indult alapkutatás szintén a „Társadalmi beilleszkedési zavarok” kutatási programjába illeszkedett, s eredeti célkitűzése annak feltárása volt, hogy a közvélemény megítélése mennyiben tér el a hatályos büntetőjogi értékeléstől. A gondosan előkészített, 65 itemből álló kérdőívet – amelyben a Sajó András által vezetett 1986-os „jogosultságtudat vizsgálata” felmérésben⁵⁵ szereplő kérdések is szerepeltek – egy kor, nem és iskolai végzettségre nézve reprezentatív minta (N: 1089) válaszadóival töltették ki.⁵⁶ A kérdőívben minden kérdés egy hétköznapi eset rövid leírását követően azt firtatta, hogy a válaszadó büntetné-e, s hogyan a kérdéses személyt. A büntetés mértékét előre meghatározott alternatívák közötti választással lehetett jelezni, amely négy nem büntetési alternatívát (jutalmazás, nincs szükség intézkedésre, a felek egy más között egyezzenek ki, hatóság járjon el, de ne büntessen meg senkit) és négy büntetési alternatívát (az okozott kár megtérítése, pénzbüntetés, személy elleni szankció [leváltás, foglalkozástól való eltiltás, elbocsátás], börtönbüntetés) engedett. A kérdőív a büntetési hajlam két dimenzióját igyekezett feltárni. Egyrészt a büntetéssel érintettek körét azonosítását a következő kategóriák segítségével: magánszemélyek, hivatalos személyek – vezetők, beosztottak – intézmények – tanácsok, vállalatok, szövetkezetek, termelőszövetkezetek – egyéb. Másrészt a büntetéssel védeni kívánt értékek körét, megkülönböztetve a biológiai – környezetvédelem és egyéb (egészség, testi épség) – gazdasági, intellektuális – emberi jogi és egyéb (személyes becsület stb.) – kulturális, erkölcsi – szexuális – egyéb értékek körét.

Irk az eredmények általános áttekintésekor kiemelte, hogy a válaszadók leginkább a gazdasági értékek sérelmére reagáltak, s különösen a vezetők jogsértéseire. Továbbá, hogy a fiatalok toleránsabbaknak bizonyultak a csupán erkölcsileg elítélendő cselekményekkel

⁵² Uo. 160–174.

⁵³ IRK (1991) i. m.

⁵⁴ IRK (2000) i. m.

⁵⁵ Ld.: SAJÓ András: *A jogosultság-tudat vizsgálata*. (Kutatási összefoglaló). Budapest, MTA AJTI, 1988.

⁵⁶ A kérdőív összeállításánál a kutatók előbb áttanulmányozták a Központi Népi Ellenőrzési Bizottsághoz (1989 őszén szűnt meg) 1986-ban benyújtott panaszok közül 500-at, és felhasználták a Sajó-féle 1986-os „jogosultságtudat kutatás” kérdőívét is. Így egy 69 kérdésből álló kérdőívet állítottak össze, amelyet 1987 őszén a Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem 100 jogász és közgazdász hallgatójával töltettek ki. Ennek eredményeként szűkítették 65 kérdésre a végleges kérdőívet. IRK (1991) i. m. 41–45.

szemben, mint az idősebbek, és ugyanez mutatkozott a nők, az alacsony iskolai végzettséggel rendelkezők, a helyzetükkel inkább elégedettekre és a rendezett családi viszonyok között élők esetében.⁵⁷

A vizsgálat felszínre hozta a lakosság magas büntetési hajlamát. Míg a kérdőívben szereplő 64 tényállásból a jog 34-et rendelt büntetni (30-at nem), addig a válaszadók többsége ezek közül 51 büntetett volna (s csak 13-at nem). Mint azt fentebb jeleztük, mivel a kérdőívben szerepeltek a Sajó-féle 1986-os vizsgálat kérdései is, így a kutatóknak néhány esetben lehetőségük volt az 1988 őszén felvett adatok összevetésére a két évvel korábbiakkal. Meglepő volt, hogy az eltelt két esztendő alatt milyen rohamosan változott – különösen a gazdasági érdekek sérelme kapcsán – a lakosság értékítélete. Abban az esetben például, mikor valaki egy rádiót egy gazdag személytől lop el, 1986-ban a válaszadók 39,1 %-a nem alkalmazott volna büntetést. Ugyanebben a helyzetben két évvel később a megkérdezettek csupán 5,5 %-a mellőzte volna a büntetést. Míg a munkahelyi lopások esetében 1986-ban a válaszadók 41,1 %-a nem alkalmazott volna semmiféle büntetést, addig két évvel később a nem büntetők aránya tizedére (4,1 %) esett vissza. Jól mutatta ellenben, hogy ez a meglepően nagy fokú eltérés nem a mintaválasztás vagy más módszertani hiba eredménye volt, az a tény, hogy a magánélet területére tartozó esetekben – pl. a feleség megöli az alkoholista férjét, az alkoholista férj öngyilkosságba kergeti a feleséget – szinte semmit nem változott a lakosság véleménye.

Ami a büntetési hajlam és a védeni kívánt értékek összefüggéseit illeti, megfigyelhető volt a gazdasági értékek prioritása, míg az értékek rangsorában utolsó helyre kerültek az élet és a testi épség értékei. Napvilágra jutott az eredmények fényében a közérdekkel és az intellektuális értékkel szembeni közömbösség. Az intim szféra sajátos megítélése egyúttal példát szolgáltatott az erkölcsnek a jogi szabályozástól való elszakadására is: a férjét meggyilkoló feleséget ugyanolyan mértékben büntették volna a válaszadók, mint a feleséget öngyilkosságba kergető férjet. Felbukkant a korábbi kutatásokban már megfigyelt normalizáció⁵⁸ tendenciájára utaló mozzanat is: a gazdasági vezető esetében fontosabbnak vélték a megkérdezettek a gazdasági eredményességet a jogszerű gazdálkodásnál.⁵⁹

Fehér Lenke az 1994–'96 között folytatott kutatásában az erőszakos bűncselekmények számának alakulását állította vizsgálatának fókuszába.⁶⁰ Választásának indoka kézenfekvő volt, hiszen ez a bűnözésnek a lakosság biztonságérzetét leginkább befolyásoló szegmense, melynek hatását a média is felerősíti. A szerző a viktimológiai szemlélet jegyében az országos bűnügyi statisztika adatainak elemzését kiegészítette dokumentumelemzéssel,⁶¹ annak érdekében, hogy világosabb képet nyerhessen az erőszakos bűncselekmények tipikus elkövetőiről, sértettjeiről és a köztük lévő kapcsolatról.

A vizsgálat eredményeit bemutató közleményének elején Fehér áttekintést adott az idevágó kortárs nemzetközi kutatásokról. A skandináv országokban és Nagy-Britanniában az 1960-as évektől kezdve két évtized alatt megduplázódott az emberölések száma. A vizsgálatokból kitűnően az elkövetők háromnegyede a legalsó két társadalmi státusú csoportba tartozott, 80 %-ban férfiak voltak, akik között az alkoholista apák aránya nyolcszorosa volt az átlag népességének, és négyszeres a csonka családhoz tartozóké. A 19 évesek voltak a legmagasabb arányban közöttük. Az áldozatok illetően az 1970-es évektől kezdve Dániában és más nyugat-európai országokban is a családon belüli erőszak stagnálni, míg a családon kívüli személyek elleni erőszakos bűncselekmények száma növekedni kezdett. A nagy viktimizációs

⁵⁷ Uo. 45–48.

⁵⁸ Vö.: BOROS László: *A család és a családi jog megjelenése az állampolgárok tudatában.* / SAJÓ András: *Jogtudat, jogismeret.* Budapest, MTA Szociológiai Intézet, 1983. 129–330. SAJÓ (1988) i. m.

⁵⁹ IRK (1991) i. m. 48–55.

⁶⁰ FEHÉR (1993) i. m.

⁶¹ A kutatás folyamán az 1994–'96 közötti időszakban a bűnözési rangsor alapján kiválasztott 8 megyéből vett 96 elemszámú mintába került akta adatlapos feldolgozására került sor. FEHÉR (1993) i. m. 52–58.

kockázati csoportokba a fiatal férfiak, a nőtlenek, az egyedül élők, a munkába és iskolába járók kerültek. E fejlemények nemzetközi szinten a bűnözésre adott válaszok új megközelítésének igényét alapozták meg. Ezek a törekvések a hagyományos büntetési rezsimekkel szemben a megtorlás helyett a megelőzésre, valamint a közösségi alapú szankciók és szolgáltatások szerepére fektették a hangsúlyt.⁶²

Az erőszakos bűnözés hazai alakulását tekintve az országos bűnügyi statisztika elemzése alapján megállapítható volt, hogy az emberölés (beleértve ebbe az erős felindulásból elkövetett emberölés tényállását is) az 1989–'90 közötti időszakban számában és arányaiban is csökkent a '80-as évek átlagához képest, majd 1992–'93-ban másfélszeresére nőtt, ezt követően pedig enyhén csökkenni kezdett. A rablások száma és aránya azonban épp ellenkezőleg változott: 1989–'90-ben nőtt, aztán 1991–'93-tól csökkenni kezdett.

A dokumentumelemzés eredményei pedig azt mutatták, hogy az elkövetők többségükben fiatal felnőtt munkanélküliek csoportjába tartoztak, akik között nagy arányban voltak nyolc általánost nem végzett vagy analfabéta férfiak. Jelentős részben voltak köztük alkoholisták vagy rendszeresen alkoholt fogyasztók, és az elkövetők mintegy fele büntetett vagy többszörösen visszaeső bűnöző volt. A sértettek körében nagy számban voltak idősebb, egyedül élő férfiak és nők, lakásukban italméréssel foglalkozók, rendszeresen pénzt kölcsönzők. Az alkohol fogyasztás a sértetti oldalon is közrejátszott az áldozattá válásban.⁶³ A mintába került esetek aktáiból az is kiderült az elkövető és a sértett kapcsolatát illetően, hogy a rablásoknál csak néhány esetben ismerte látásból az elkövető a sértettet, az emberölések esetében pedig jelentős szerepet játszott mind az elkövetői, mind a sértetti oldalon az alkohol fogyasztás.⁶⁴

Záró megjegyzéseiben a szerző – Korinek László kutatásaira is hivatkozva – kiemelte, hogy az 1992-re háromszorosára nőtt bűnözés hatására jelentősen csökkent a lakosság szubjektív biztonságérzete.⁶⁵

Mint említettük, Irk Ferenc 1995–'99 között futott projektben megkísérelte az 1988-as kutatásának longitudinálissá fejlesztését. A kutatás finanszírozása során fellépő forráshiány miatt azonban az eredetileg tervezett 80 ítemes kérdőívből csupán az előzményi kutatás 65 kérdéséből vett 15 ítem került be a végleges kérdőívbe.⁶⁶ Ezek közül három szerepelt a Sajó-féle 1986-os felmérésben és három a biológiai, kettő a gazdasági, három a vagyoni, egy a kulturális, három a szexuális, három pedig a környezeti értékekkel függött össze. Az adatfelvétel egy omnibuszos vizsgálat keretében, országosan reprezentatív mintára vonatkozóan 1997-ben került sor.⁶⁷

Az eredmények azt mutatták, hogy az 1986-os és a '88-as felmérés között nagyobbak voltak a különbségek, mint az 1988-as és az 1997-es között, amiből a kutatók arra következtettek, hogy az értékváltozásoknak valószínűleg a rendszerváltást közvetlenül megelőző években nagyobb volt a dinamikája, mint azt követő évtizedben. A biológiai értékek esetében a cserbenhagyás megítélése negatív irányban változott: 1997-ben kétszer annyian nem büntették volna a segítségnyújtás elmulasztását, mint 1988-ban. A gazdasági értékek vonatkozásában ötszörösére nőtt azok száma, akik a gazdasági vezetők esetében is feltétlen jogtiszteletet vártak el, míg semmit sem változott a gazdasági és a szociális biztonság (inkább veszteség, mint munkanélküliség) viszonyának megítélése. A vagyoni értékek esetében szinte azonosak voltak az 1988-as és az 1997-es felmérés eredményei, ezért különösen érdekes volt, hogy az 1986-os felmérésben nagyságrenddel enyhébb a gazdagtól vagy a munkahelyről való

⁶² Uo. 36–52.

⁶³ Uo. 52–58.

⁶⁴ Uo. 69–61.

⁶⁵ Uo. 61–62.

⁶⁶ Az OTKA által folyósított összeg reálértéke 1995–'99 között 70 %-kal csökkent. IRK (2000) i. m. 258–259.

⁶⁷ Uo. 266–272.

lopás megítélése az 1988-ashoz képest. A kulturális értékeknél látható volt, hogy emelkedett azok száma, akik a nemzeti kincseink védelmét fontosnak tartották. A szexuális értékek terén a prostitúció megítélése 50 %-kal enyhült, míg a munkahelyi kapcsolatok megítélése csak csekély mértékben változott: a főnökkel való önkéntes (előnyök szerzése mellett) kapcsolat megítélése valamelyest enyhült, míg a munkahelyi vezető erőszakoskodásának megítélése szigorodott. A környezeti értékek védelme továbbra is fontosnak bizonyult, magas büntetési igény mutatkozott az ilyen jellegű normaszegések esetében.⁶⁸

Miként azt a rendszerváltás előtti korszak kutatásainak áttekintésekor már jeleztük, a „cigány bűnözés” témája az 1980-as évek közepétől kezdve egyre nagyobb figyelmet kapott mind a jogszociológiai,⁶⁹ mind pedig kriminológiai irodalomban.⁷⁰ A szocializmus rendszerének e korszakban egyre szembe ötlőbb válságának közepette az akkori politikai elit többé-kevésbé tudatos taktikai manővere volt, hogy a korábban kvázi privilégizált helyzetbe hozott cigányságot állítsa be bűnbakként a krízis tüneteikért.⁷¹ Ennek eszköze volt a „cigány bűnözés” fogalmának a magyar közgondolkodásba való „beültetése” – vagyis a bűnözés etnicizálása –, amelyet a rendszerváltást követő elit sikeresen összekapcsolt a szegénység és a hátrányos társadalmi helyzet etnicizálásával.⁷² Az eredmény a magyar többségi társadalom oldalán a szocializmus korszakának egyik legsúlyosabb tehertétele lett: a cigánysággal szemben kialakult, az antiszemitizmushoz hasonlatos, komplex előítéletrendszer. E társadalmi és eszmei háttér összefüggésében válik világossá a cigánybűnözés jelenségének elfogulatlan vizsgálatára, és az azzal kapcsolatos előítéletek felszínre hozására irányuló kriminológiai kutatások fontossága, melyben kiemelkedő jelentősége volt Póczik Szilveszter munkásságának.⁷³

A témában az évtized első kutatását azonban Csepeli György és munkatársai végezték.⁷⁴ A vizsgálat célja a rendőrök cigány kisebbséghez való viszonyának tisztázása volt. A rendőrök köréből kiválasztott két lépésben rétegzett reprezentatív mintát (N: 1550) négy almintára bontották: roma-sűrű vidéki, roma-ritka vidéki, roma ritka budapesti és roma-sűrű budapesti kerületekből választott csoportokba osztva a mintába került rendőrtiszteket. Ezt a felosztást a kutatás alaptézise indokolta, miszerint a társadalmi érintkezés gyakorisága csökkenti az előítéletességet. Az adatfelvételre 1996. folyamán került sor.⁷⁵

A rendőrök társadalmi háttérének vizsgálata azt mutatta, hogy bár iskolázottságuk magasabb volt a szülőkéhez képest, mégis mind presztízsből, mind pedig jövedelmüket tekintve alacsonyabbra becsülték magukat náluk. Többségük úgy ítélte, hogy boldog gyermekkorú volt, s a rokonaik között a válaszadók egyharmada tartozott a testülethez. A rendőrök elégedetlennek bizonyultak a jövedelmüket és a pályájukat illetően is. Általában az anyagi és erkölcsi megbecsülés hiányáról számoltak be. Az értékek rangsorát tekintve a

⁶⁸ Uo. 272–276.

⁶⁹ Vö.: SAJÓ (1986) i. m. 306–307.

⁷⁰ TAUBER (1986) i. m.; VIGH – TAUBER – MADÁCSI (1988) i. m.

⁷¹ Ld. MAJTÉNYI Balázs – MAJTÉNYI György: *Cigánykérdés Magyarországon, 1945–2010*. Budapest, Libri Könyvkiadó Kft., 2012.

⁷² Ld. Balázs MAJTÉNYI – György MAJTÉNYI: Shift in the Hungarian Roma Policy. In: Margit FEISCHMIDT & Balázs MAJTÉNYI (eds.): The Rise of Populist Nationalism. Social Resentments and the Anti-Constitutional Turn in Hungary. Budapest – New York, CEU Press, 2019. 146–177.

⁷³ PÓCZIK Szilveszter: Börtönbüntetésre ítélt magyar és cigány bűnelkövetők összehasonlító vizsgálata. In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok 37*. Budapest, OKRI, 2000. 238–257. PÓCZIK Szilveszter: Roma bűnelkövetők a statisztikák tükrében. A romákkal kapcsolatos kriminológiai kutatás mai állása. In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok 38*. Budapest, OKRI, 2001. 266–293. PÓCZIK (2002) i. m., PÓCZIK Szilveszter: A roma kisebbség egyes szociológiai és kriminológiai problémái (Kutatászáró összefoglalás). In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok 40*. Budapest, OKRI, 2003. 98–120.

⁷⁴ CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELY Mária: Szertelen módszerek. A megkülönböztetés-mentes viselkedés lehetőségei és akadályai. In: CSÁNYI Katalin (szerk.): *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőri kezelésének tanulmányozásához*. Budapest, COLPI, 1997. 130–172.

⁷⁵ Uo. 130–134.

bűnözés elleni küzdelmet tekintették elsődlegesnek, melyet követett a gazdasági egyensúly, az infláció ellenes gazdaságpolitika, a környezetszennyezés csökkentése, valamint az emberi kapcsolatok fontossága. A jellegzetes rendőri szerep középpontjában az önsajnálat állt: úgy vélték, hogy a bíróságok és a sajtó is ellenük van. A testülettel szembeni kritika is megjelent másodlagosan és alapvetően kifelé irányulóan, például a megfelelő felszereltség hiányának hangsúlyozásaként. A rendőröknek a romákhoz való viszonyában is a külső tényezőkre hárítás mozzanata volt megfigyelhető: a romákat és a jogállamiságot hibáztatták leginkább a felmerülő problémák miatt.⁷⁶

A rendőröknek a cigányságról kialakított képét elemezve megállapítást nyert, hogy jelentősen túlbecsülik a romák népességen belüli arányát, s még inkább annak várható növekedést. Ezzel összefüggésben nagyobb részük azt gondolta, hogy a cigányok megélhetési forrásként tekintenek a gyermekvállalásra, s hogy maguk tehetnek a szegénységükről, ezért nem segíeyezni, hanem dolgoztatni kellene őket. A véleményekből kirajzolódtak az előítéletesség tipikus alakzatjai is, amelyek a kulturális tabuszegéshez kapcsolódtak: a rendőrök kétharmada szerint a cigányokra jellemző a dögevés és a vérfertőzés. Ehhez kapcsolódtak az ismert sztereotípiák: a romákra jellemzőnek gondolták a tulajdon tiszteletének hiányát, az erőszakosságot, a gátlástalanságot és a ravaszságot. A magyaroktól megkülönböztető jegyeknek látták az iskolázatlanságot, a hazudozást, a laza erkölcsöket, és persze a bűnözést és a szegénységet. A rendőrök több mint fele úgy vélte, hogy a romákra jellemző a bűnözési hajlam, kilenc tizedük szerint pedig vannak jellegzetes roma bűncselekmények (lopás, garázdaság, zsebtolvajlás) és elkövetési módok (erőszakos, vandál, csoportos, primitív besurranás). A válaszadók a többségi társadalom és a többi rendőr – akiket maguktól előítéletesebb gondolkodásúaknak vélték – részéről is erős nyomást érzekeltek arra vonatkozóan, hogy az előítéletes normáknak megfeleljenek, kétharmaduk pedig a cigánykérdés éleződésére számított. Ugyanilyen arányban negatívan értékelték a kisebbségi önkormányzatok munkáját, s kételkedtek abban, hogy ezek segítenék a bűnüldöző szervek munkáját.⁷⁷

A 16 változó alapján végzett klaszterelemzés alapján a kutatók a válaszadók öt típusát különítették el: rasszisták (10 %), előítéletesek (27 %), előítélet-mentesek (23 %), beleérzők (23 %), toleránsok (17 %). A négy almintá adatainak összevetése nyomán pedig megállapították, hogy a kutatás hipotézise csak részben igazolódott, amennyiben az előítéletesség a roma-sűrű vidéki rendőrök körében volt a legmagasabb, azonban az eredmények azt is igazolták, hogy a városi környezetben dolgozó rendőrök körében alacsonyabb volt ennek szintje.⁷⁸

Póczik Szilveszter a 90-es évek végén kezdte meg a cigánybűnözésre fókuszáló kutatási projektjét, melynek első lépésében a *Magyar és cigány bűnelkövetők a börtönben* c. projekt során, 1999-ben a börtönbüntetésre ítélt magyar és cigány bűnelkövetők összehasonlító vizsgálatára vállalkozott. A férfi börtönnépességre reprezentatív mintára felvett adatok inter-etnikai elemzése vonatkozásában három csoport vált elkülöníthetővé: a magyar (43,1 %), a cigány (41,5 %) és az asszimiláns, vagyis a magyar identitással azonosulni vágyó cigányok (15 %) csoportja.⁷⁹

A három csoport szociológiai jellemzőit sorra véve Póczik azt találta, hogy iskolázottság tekintetében mindhárom csoport aluliskolázott, s megfigyelhető volt az a trend, hogy a magyaroktól a cigányok felé leejtett az iskolázottság szintje. A cigány elítéltek esetében 71 % volt a befejezetlen vagy éppen csak befejezett nyolc általános iskolai végzettség aránya.

⁷⁶ Uo. 134–148.

⁷⁷ Uo. 149–169.

⁷⁸ Uo. 169–172.

⁷⁹ PÓCZIK Szilveszter: Börtönbüntetésre ítélt magyar és cigány bűnelkövetők összehasonlító vizsgálata. In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok 37.* Budapest, OKRI, 2000. 238–257. 238–240.

Hasonló leejtő mutatkozott a foglalkoztatottság terén is: a magyaroktól a cigányok felé növekedett a jövedelemforrások között a segélyek, az illegális munka és a bűnözés a jövedelemforrások között, az asszimilánsoknál pedig kiemelkedő jelentőségű volt a fekete munka. Az életmód szempontjából lényegesnek tűnt a földrajzi mobilitás aspektusa is. A vizsgálati eredmények azt mutatták, hogy a magyarok esetében csökkenőben volt a földrajzi mobilitás, míg az asszimilánsok és a cigányok esetében növekedett. A lakáskörülmények terén mindhárom csoportban volt javulás, de az asszimilánsok és a cigányok csoportjában erőteljesebb. A gyermekek száma a magyar és az asszimiláns csoport tagjai esetében egyaránt három, illetve a fölötti szám volt, míg a cigány elítéltek 70 %-ának volt több mint hat gyermeke. Póczik összegzésében kiemelte, hogy míg a magyarok csoportjába tartozó bűnözők az alsó középosztályból való lecsúszás ellen küzdöttek, addig az asszimilánsok és a cigányok jelentős felfelé irányuló mobilitásra voltak képesek az iskolázatlanságuk ellenére. Ennek alapja körükben az volt, hogy a jövedelemforrások között nagy szerepe volt a szociális juttatások mellett a féllegális, illegális munkának és a bűnözésnek. A gyermekkori családi és mikrokörnyezeti struktúrákat illetően a magyarok (62 %) és az asszimilánsok (58 %) között nem mutatkozott jelentős különbség, míg a cigányok körében csak kevesebb mint felük esetében (44 %) volt mondhatók jónak ezek a viszonyok.⁸⁰

Póczik a bűnelkövetéssel kapcsolatos társadalmi tapasztalatokat nagyon körültekintően igyekezett feltérképezni. Így ennek körében vizsgálta az elkövetők családi hátterét (i), az általuk elkövetett bűncselekmények (ii) és elkövetési módjaik jellegzetességeit (iii), a bűnismétlést (iv), a kiszabott büntetés súlyosságát (v), valamint a vizsgálati, a bírósági és a végrehajtási szakaszban esetlegesen elszenvedett hátrányokat (vi). Ami az elkövetők családi hátterét (ad i) illeti a magyarok 15 %-a, az asszimilánsok 27%-a, a cigányok 47 %-a követte el az első bűncselekményt 18 éves kora előtt. A jellegzetes bűncselekmények (ad ii) tekintetében a magyarok esetében az indulati jellegű bűncselekmények aránya magasabb volt a jövedelemszerzésre irányulóknál, míg az asszimilánsok és a cigányok esetében ez utóbbiak voltak túlsúlyban (60 %). A romák esetében 70 %-os volt a csoportos elkövetés (ad iii) aránya – de esetükben nem beszélhetünk szervezett bűnözésről, mert általában hiányzott a gondos tervezés és a szervezett bűnözés sok más jellegzetessége –, míg a magyarok és asszimilánsok esetében 64–66 %. A bűnismétlés tekintetében (ad iv) az asszimilánsok és a romák csoportjában 80 % volt a bűnismétlők aránya, majdnem kétszerese a magyarokénak. Ennek megfelelően alakult a kiszabott büntetések súlyossága (ad v) is: az asszimilánsok és a romák között az 5 évnél hosszabb időt fogvatartásban töltők aránya kétszerese volt a magyarokénak. A vizsgálati és a bírói szakaszban kimagaslóan nagy arányú volt a bántalmazások aránya (vi) a cigányok (80 %) és az asszimilánsok sérelmére, a büntetésvégrehajtás szakaszában azonban nem merültek fel ilyen jellegű panaszok.⁸¹

Póczik az inter-etnikai folyamatokat elemezve kiemelte, hogy a vizsgált mindhárom csoport tagjainak túlnyomó többsége (80 %) a magyar középosztályt tekintí vonatkoztatási csoportnak. Ugyanakkor felhívta a figyelmet a cigány bűnelkövetők személyiségét feszítő súlyos ellentmondásra, a diffúz identitás veszélyére is:

„Úgy tűnik, a cigányok erősen hárítják identitásukat. Egyfajta öngyűlöletet, önmegevetést éreznek, és igen erős közeledési – megkockáztatjuk – asszimilációs hajlandóság munkál bennünk. A cigányok etnikai identitástudatát mérhetetlen belső feszültségek jellemzik.”⁸²

⁸⁰ Uo. 240–248.

⁸¹ Uo. 248–252.

⁸² Uo. 254.

A szerző összegzésében hangsúlyozta, hogy a három bűnözői csoport társadalmi helyzete csupán a modernizáció és a mobilitás komplex összefüggéseiben értelmezhető.⁸³ Míg a magyarok esetében a szülők általában a Kádár-korszak „relatív” nyertesei voltak, és szakmát tudtak adni gyermekeiknek. Ezek foglalkozások azonban a 80-as évektől kezdve devalválódtak, s így az e csoportba tartozó bűnözők alapélménye a süllyedés, a stagnálás és az esélytelennek érzett felemelkedés. Valószínűleg ennek tulajdonítható körükben az indulati bűncselekmények túlsúlya. Ezzel szemben a romák jelentős felfelé irányuló mobilitást és modernizációt valósítottak meg, ami ellentétben állt az alacsony iskolázottságukkal és az etnikai státuszkonfiguráció súlyos kiegyensúlyozatlanságával. A szerző szerint azonban várható, hogy a cigányság újabb és újabb csoportjai lendülnek neki a modernizációs ugrásnak, ezért számolni kell azzal, hogy a bűnözésnek még hosszabb távon jelentős forrása marad ez a csoport. Ami pedig az asszimilánsokat illeti, a szerző megítélése szerint, ők egy konszolidációs periódusban vannak, és eséllyel kísérelhetik meg stabilizálni a mobilitás terén elért eredményeiket, ezért körükben a megélhetési bűnözés csökkenésére lehet számítani.⁸⁴

3.2. A „viktimológiai fordulat” a hazai kriminológiai kutatásokban az ezredfordulón

Az ezredfordulót követő évtizedben egy sajátos szemléletváltás figyelhető meg a hazai kriminológiai kutatásokban. Ennek lényege, hogy az 1980-as évek végétől kezdve egyre jelentősebb szerepet kapott a bűncselekmények áldozatainak szempontja a kutatásokban. A hagyományos felfogás úgy tekintett a bűnözés jelenségére mint ami alapvetően a bűnözők és a bűnüldöző, illetve igazságszolgáltatási szervekre tartozó társadalmi jelenség, s amiben az áldozatok legfeljebb „mellékszereplőként” tűnnek fel. Megítélésem szerint az ezredfordulóra vált széles körben elfogadottá a hazai kriminológiában az áldozatok szempontjainak hangsúlyozása, ekkora ért be a viktimológia szemléleti hatása, amely már a rendszerváltást megelőző években feltűnt a tudományos érdeklődés horizontján.⁸⁵ Az áldozati perspektíva középpontba állítása sokrétűen átalakította a jogtudatra vonatkozó kutatások kérdésfelvetéseit és tematikáját is. Így például a bűnözés helyzetének megítélése kapcsán a kutatók már nem azt firtatták, hogy a megkérdezettek általában hogyan látják a bűncselekmények számának alakulását, vagy mennyire ítélik hatékonynak a bűnüldöző és az igazságszolgáltatási szervek munkáját, hanem hogy hogyan ítélik meg annak a valószínűségét, hogy bűncselekmények áldozataivá válnak.⁸⁶

A „viktimológiai fordulat” hatása bizonyos fokig érzékelhető Póczik Szilveszter ezredfordulót követően a cigánybűnözés témájában megjelent későbbi közleményeiben is. Póczik kutatási projektjének második lépéseként a roma bűnözés tanulmányozásához kritikai elemzés alá vonta a rendszerváltás előtti, 1971–’88-as cigánybűnözésre vonatkozó statisztikákat az általa 1999–2000-ben lefolytatott börtönvizsgálat eredményeivel való összevetés érdekében.⁸⁷ A szerző körültekintő analízise nyomán arra következtetésre jutott, hogy a rendszerváltás előtti cigánybűnözés mérésére vonatkozó statisztikák

⁸³ „A három csoport sorsának alakulása a társadalmi változás, modernizáció, mobilizáció, felemelkedés, lesüllyedés, valamint az integráció és asszimiláció fogalom- és összefüggérendszerében érthető meg.” Uo. 254.

⁸⁴ Uo. 254–257.

⁸⁵ Ld.: KORINEK (1984) i. m., KEREZSI (1988) i. m.

⁸⁶ Az áldozattá válás objektív esélye és annak a potenciális áldozatok általi szubjektív megítélése jelentős mértékben eltérhet egymástól, mint azt a *European Crime Survey* adatainak elemzése is mutatta: Magyarországon a tényleges áldozattá válás statisztikai valószínűségénél 2,5-szer nagyobb a fenyegetettség érzése, míg például Hollandiában és Dániában magasabb az objektív áldozattá válás esélye a lehetséges áldozatok arra vonatkozó szubjektív becslésétől. Hans-Jörg ALBRECHT: Biztonság és bűnmegelőzés, Objektív biztonság – szubjektív biztonság. In VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 47.* Budapest, OKRI, 2010. 17–35. 26.

⁸⁷ PÓCZIK Szilveszter: Roma bűnelkövetők a statisztikák tükrében. A romákkal kapcsolatos kriminológiai kutatás mai állása. In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok 38.* Budapest, OKRI, 2001. 266–293.

használatlanoknak bizonyultak a roma bűnözés alakulásának megértéséhez diffúz módszertani alapjaik miatt. A felvett adatok inkább mutatták a rendőri tevékenység irányainak és intenzitásának változását, mintsem a romák által elkövetett bűncselekmények számának alakulását.⁸⁸ Arra is felhívta a figyelmet, hogy a korabeli számszaki adatok értékelése során tekintetbe kell venni, hogy a látens bűnözés több aspektusban oszlik meg, ami jelentősen befolyásolhatja a rögzített adatok becsült korrekcióját. Az inter-etnikus területen belül a roma elkövetők és nem roma áldozatok közötti viszonylatban az intenzív rendőri munka eredményeként alacsony a látencia. Ugyanakkor a nem roma elkövetők és a roma áldozatok viszonylatában a romák alacsony feljelentési hajlandósága miatt valószínűleg magas a látencia. Az intra-etnikai dimenzióban, a roma elkövetők és a roma sértettek viszonylatában pedig az alacsony feljelentési hajlandóság és az alacsony rendőri munka intenzitás folytán igen magas látencia feltételezhető. A szerző megállapítása szerint a magas látenciájú területekről gyakorlatilag nincs megbízható statisztikai adatfelvétel. Végezetül Póczik – a viktimológiai szemlélet jegyében – kiemelte, hogy nem csupán a romák bűnözővé válásával kellene foglalkozni, hanem áldozattá válásuk kriminológiai vizsgálata is fontos lenne.⁸⁹

A kutatási projektet lezáró tanulmányában⁹⁰ Póczik nemzetközi kitekintéssel is számolt a romák társadalmi integrációjának sokrétű problematikájával. A „cigánykérdés” hazai történetének áttekintését követően ismertette a rendszerváltás előtti társadalomtudományi kutatások eredményeit, különös tekintettel a demográfiai változásokra. Elemezte a rendszerváltást követő évtized roma-politikáját, majd pedig a romák és a bűnildőzés viszonylatát.⁹¹ Ebbe a részletesen kidolgozott történeti és elméleti keretbe helyezte saját, 1999–2000-ben a fegyintézetben fogvatartottak körében reprezentatív mintára (N: 1500) lefolytatott vizsgálatának bemutatását.

A mintába került személyeknek az identitás önmeghatározása alapján három csoport volt elkülöníthető: a magukat magyarnak vallók tették ki az elítéltek felét, az asszimilálódóban lévő – Póczik terminusával élve – „transzetnikai” csoport (TE) az egyötödét, míg a magukat cigánynak tekintők a minta 30 %-át. A három csoport között fokozati különbségek voltak megfigyelhetők a szociális háttérük és kriminológiai jellemzőik tekintetében. Az elítéltek körében a családi hátrányok (bűnöző családi minták, állami gondozás stb.) jelenléte a magyaroktól a cigányok felé növekszik. A magyarok mintegy fele áll pozitív kapcsolatban a romákkal (a másik fele elzárkózó), míg a TE és a cigányok elsősorban cigányokkal állnak kapcsolatban, a cigány bűnözők negatív identitással, öngyűlöletet táplálva élnek. A szociális mutatók a magyaroktól a romák felé romlanak, de a TE sok vonatkozásban felzárkózott a többségi társadalom alsó szegmenséhez, bűnözői mintáikat tekintve viszont a TE a cigányokhoz áll közelebb. A cigányok fiatalabb korban kezdik a bűnözést, a cigányok és a TE körében a többszörösen büntetettek aránya több mint kétszerese a magyarok átlagának, a cigányok felé növekszik a szabadságvesztésben töltött idő. Mindhárom csoportnál a haszonszerzés a jellemző motívum, de a magyarok körében több az erős felindulásból elkövetett bűncselekmény. TE és a cigányok szembe ötlően súlyosabb hátrányokat szenvednek el az előzetes letartóztatás és a büntető eljárás során. Végezetül a szerző hangsúlyozta, hogy a cigány elítéltek reintegrációjának legfontosabb eszköze a fegyintézetben való oktatás lehet.⁹²

Az Országos Kriminológiai Intézet (OKRI) munkatársai 2004-ben és 2005-ben több olyan nemzetközi kutatásba kapcsolódtak be, amelyek kifejezetten a viktimológiai szemlélet

⁸⁸ Uo. 293.

⁸⁹ Uo. 293. Ugyanezt a megállapítást hangsúlyozta a szerző a következő évben megjelent kutatástörténeti vázlatában is. PÓCZIK (2002) i. m. 359.

⁹⁰ PÓCZIK Szilveszter: A roma kisebbség egyes szociológiai és kriminológiai problémái (Kutatászáró összefoglalás). In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok 40.* Budapest, OKRI, 2003. 98–120.

⁹¹ Uo. 98–114.

⁹² Uo. 114–118.

jegyében fogantak. Elsőként a bűnözéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálatára került sor Budapest két kerületében az *Insecurities in European Cities* nemzetközi projekt keretében 2004-ben, amely Amsterdam, Bécs, Budapest, Hamburg és Krakkó lakosai közül vett minták összehasonlító vizsgálatát tűzte célul.⁹³ A budapesti minta meghatározásakor a kutatók választása a szocio-demográfiai jellemzőiket tekintve két nagyon eltérő kerületre, a IX. (Ferencváros) és a XXII. (Budafok-Tétény) kerületre esett.⁹⁴ A ferencvárosiak rosszabb társadalmi körülményei néhány vonatkozásban árnyalták a közérzetüket és lakókörnyezetük megítélését a XXII. kerületiekéhez képest.⁹⁵ Szempontunkból azonban lényegesebbek a két kerület lakóinak a bűncselekmények áldozatává válása terén mutatkozó tapasztalatainak különbözősége, illetve a bűnözéstől való félelemre adott reakciókban mutatkozó eltérések. A válaszadók közvetlen tapasztalatait – vagyis mikor ők maguk váltak bűncselekmények áldozatává – összevetve kitűnt, hogy a IX. kerületi lakosoknál 50 %-kal nagyobb volt az áldozattá válás gyakorisága, mint a XXII. kerületiek esetében. Ez nagyjából megfelelt a rendőrségi statisztikákból kiolvasható aránynak, amely azt mutatta, hogy IX. kerületben kb. háromszor annyi bűncselekményt követtek el 1998–2002 között, mint a XXII. kerületben. Szintén magasabb arányban számoltak be a IX. kerületi válaszadók az ismerőseik áldozattá válásáról, a szomszédaik esetében például ez 56 % volt, míg a XXII. kerületiek körében 38 %. A jellemző bűncselekmények azonosak voltak mindkét kerületben: autólopás, lopás, betöréses lopás, de a XXII. kerületiek esetében – vélhetően a jobb lakáskörülmények és a magasabb életszínvonal okán – a betöréses lopás került az élre a gyakoriságot tekintve, s harmadik helyre az autólopás.⁹⁶ A bűnözéstől való félelemre adott reakciók tekintetében érdekes eltéréseket mutattak az adatok, amelyek aláhúzzák az objektív és a szubjektív biztonságérzet elválásának fentiekben jelzett jelentőségét. A IX. kerület lakói a valóságnak megfelelően magasabbra értékelték az áldozattá válás kockázatát, mint a XXII. kerületiek, de ez nem befolyásolta életvitelüket, sőt gyakrabban jártak el otthonról sötétedés után. A nők ugyan hajlamosabbak voltak otthon maradni, de ez a viselkedési forma nem a viktimizációs tapasztalataikra volt visszavezethető. Míg a IX. kerületiek inkább a passzív, elkerülő védekezési formákkal (bizonyos utcák, csoportok kerülése) igyekeztek csökkenteni az áldozattá válás esélyét, addig a XXII. kerület lakosai inkább az aktív védekezési formákat (önvédelmi tanfolyam, biztosítás, kutyatartás) részesítették előnyben.⁹⁷

A viktimológiai vizsgálat második hullámában az OKRI két másik nemzetközi projekt – az *International Crime Victimization Survey* és a *European Crime and Safety Survey* –

⁹³ Kó József: Bűnözéssel kapcsolatos attitűdök vizsgálata Budapest két kerületében. In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai Tanulmányok 41.* Budapest, OKRI, 2004. 11–44.

⁹⁴ A két kerület lakosai közül két 500 fős mintát vettek, amelyek kor és nem szerint reprezentatívak voltak az ott élő felnőtt lakosságra. A fontosabb szocio-demográfiai jellemzőket sorra véve az adatok azt mutatták, hogy az iskolai végzettség tekintetében IX. kerület lakosainak mutatói nem csupán a XXII. kerületeikénél, hanem még az országos átlagnál is alacsonyabbak. Ez nyilván hatással volt a foglalkoztatottság alakulására is, amennyiben IX. kerületiek között magasabb volt a munkanélküliek és a fizikai dolgozók aránya, míg XXII. kerület lakói között magas volt a vállalkozók és a vezető állásúak aránya. Nem meglepő módon az utóbbiak sokkal jobb jövedelmi viszonyok között éltek. A IX. kerület lakói esetében kisebb volt az egy főre eső lakóterület, és rosszabb volt a lakások minősége is, mint a XXII. kerületi lakosok esetében, ahol több társasház, családi ház volt, nagyobb volt az egy főre jutó lakóterület és általában jobb minőségűek voltak a lakások. A lakosság mobilitását vizsgálva kitűnt, hogy a IX. kerületben nagyobb volt a fluktuáció, és fenn állt a gettósodás veszélye. Ezzel szemben XXII. kerületben kisebb mobilitás volt tapasztalható, és inkább a dzsentifikáció tendenciája érvényesült. Uo. 11–18.

⁹⁵ Így például a XXII. kerület lakói elégedettebbek, barátságosabbnak, nyugodtabbnak és biztonságosabbnak érezték lakóövezetüket, míg a IX. kerületi lakosok, akik között kisebbségben maradtak az elégedettek. A ferencvárosiak kevésbé bíztak a helyi rendőrségben is (67 %), mint a tétényiek (70 %). A lakosok általános beállítottsága (optimista / pesszimista) tekintetében azonban nem volt jelentős különbség, miként megegyezett a két kerület lakóinak szabadidős struktúrája is, azzal különbséggel, hogy kevesebb szabadidejük lévén a ferencvárosiak esetében valamivel alacsonyabb volt a szabadidős tevékenységek gyakorisága. Uo. 18–24.

⁹⁶ Uo. 24–26.

⁹⁷ Uo. 26–37.

keretében végzett adatfelvételt országosan reprezentatív mintára 2005-ben. A telefonos kérdés kiterjedt a válaszadónak a különböző típusú bűncselekmények áldozatává válására, a bűncselekményt követően tett esetleges feljelentésére, a rendőrség munkájának megítélésére. Amennyiben a válaszadó nem tett feljelentés, akkor ennek okait is firtatták, továbbá a bűnözéssel kapcsolatos félelmekre és büntetéskiszabási gyakorlatra vonatkozó lakossági attitűdöket is igyekeztek mérni. Az eredmények értékeléséből érdemes kiemelni, hogy Magyarországon a bűnözés helyzete és megítélése is viszonylag kedvezőnek számított nemzetközi összehasonlításban, ugyanakkor a hivatalos bűnügyi statisztika és a viktimológiai adatfelvétel eredményei között rendkívül nagy eltérés mutatkozott (az utóbbi bizonyos bűncselekményi típusokban többszöröse volt az előbbinek).⁹⁸

Ugyancsak 2005-ben került sor a Kerecsi Klára által vezetett felmérésre, amely inkább illeszkedett a bűnözés, a közbiztonság és a büntetési rezsim értékelésére irányuló lakossági attitűdöknek a korábbi kriminológiai szemléletet tükröző vizsgálatainak sorába.⁹⁹ Az országosan reprezentatív (N: 1200) mintára 2005 tavaszán lefolytatott és az OTKA által finanszírozott *survey* számos különböző aspektusát vizsgálta a lakossági véleményeknek: a politikai attitűdök hatását a büntetőjoggal kapcsolatos vélekedésekre (i); a jog és erkölcs viszonyának megítélését (ii); a személyközi bizalom mértékét és annak befolyását a deviáns személyek megítélésére (iii); a büntetés funkcióról kialakított véleményüket (iv); a bűnözés helyzetéről kialakult képüket (v); a büntetés szigorítása iránti igényüket (vi); a bűnüldözés és a büntetés lélektani hatásáról alkotott elképzeléseiket (vii).

Az eredmények tükrében a kutatók a következő megállapításokra jutottak: a politikai nézetek nem gyakoroltak jelentős hatást a válaszadók kriminológiai kérdésekről formált véleményére (ad i), egyrészt mivel 40 %-uk saját pozícióját a baloldali – jobboldali és a konzervatív – liberális skálán nagyjából középre helyezte, valamint a konzervatív irányba való eltolódás együtt járt a korrallal, másrészt a válaszadók a politikai nézeteiktől és koruktól függetlenül egyetérteni látszottak abban, hogy az élet- és vagyonbiztonságot, azt követően pedig a megélhetés biztonságát vélték a legfontosabbnak.¹⁰⁰ A jog és erkölcs viszonyának megítélése kapcsán ismét felszínre került a normazavarok problémája (ad ii). A válaszadók több mint 60 %-a értett egyet azzal, hogy „a jogszabályok adta kiskapuk mindaddig kihasználhatók, amíg ténylegesen meg nem sértjük a jogi előírásokat”, s csupán 28 %-uk vélte úgy, hogy a törvényeket belső meggyőződésből tartják be az emberek.¹⁰¹ Alacsonynak bizonyult a személyközi bizalom mértéke (ad iii), és a válaszokból kirajzolódott, hogy öt személyi csoport létezik, akiket nem látnának szívesen a szomszédjukban az emberek: a kábítószer-fogyasztókat, a prostituáltakat, az alkoholistákat, a büntetett előéletűeket valamint a HIV-pozitív személyeket.¹⁰² A büntető igazságszolgáltatás feladatait illetően (ad iv) mindenki egyetértett abban, hogy a legfontosabb az elkövető kártérítési hajlandóságának felkeltése. A női válaszadók inkább hajlottak arra, hogy fontosnak tartás az elkövető emberi jogainak maradéktalan tiszteletben tartását, mint a férfiak.¹⁰³ A valós helyzettel szemben az emberek jelentős része

⁹⁸ KEREZSI Klára – KÓ József: Az áldozattá válás jellemzői Magyarországon a 2005-ös viktimológiai felmérés tükrében. In: VIRÁG György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok* 47. Budapest, OKRI, 2010. 113–130.

⁹⁹ KEREZSI Klára: Vélemények a bűnről és büntetésről – egy lakossági attitűdvizsgálat tapasztalatai In IRK Ferenc (szerk.) *Kriminológiai tanulmányok* 43. Budapest, OKRI, 2006. 203–240.

¹⁰⁰ A 60 év feletti válaszadók esetében tapasztalták a kutatók, hogy körükben erőteljesebben jelentkezett a jog és a rend fenntartása iránti igény. Vö.: uo. 209–2011.

¹⁰¹ A megkérdezettek 40 %-a vélte úgy, hogy a jogszabályokat az emberek a lebukástól való félelem miatt tartják be, 25 %-uk szerint pedig a konformizmus miatt. Uo. 211–219.

¹⁰² A válaszadók kevesebb mint 40 %-a nyilatkozott úgy, hogy bizalmat érez az emberek többsége iránt. Uo. 219–222.

¹⁰³ A büntető igazságszolgáltatás során az elkövetőben az erkölcsi felelősség érzésének felkeltését inkább tartották fontosnak a falusiak, mint a budapestiek, az idősebb korosztályhoz tartozók között pedig többen tartották elfogadhatónak a sértett és az elkövető közvetlen kiegyezését, mint a fiatalok. Uo. 222–231.

gondolta, hogy a bűnözés gyorsan növekszik (ad v), s különösen túlbecsülték az erőszakos bűncselekmények arányát és gyakoriságát.¹⁰⁴ A drogfogyasztással kapcsolatos büntetéskiszabási gyakorlat kivételével egy általános szigorítási igény mutatkozott a válaszadók körében (ad vi).¹⁰⁵ A megkérdezettek kételkedtek abban, hogy a büntető igazságszolgáltatás során az elkövető erkölcsi felelősségérzete felkelhető lenne (ad vii): mindössze 4,4 %-uk vélte úgy, hogy az elkövető számára a legkellemetlenebb a szabadságvesztésre ítélet következményei közül az lenne, hogy szembe kell néznie azzal, hogy másoknak kárt, bajt okozott.¹⁰⁶

Az ezredfordulót követő évtizedben az áldozatszemponthú kutatások mellett a hazai kriminológia másik nagy témája a médiának a lakosság bűnözésről kialakított elképzeléseire gyakorolt hatásának vizsgálata volt. Ezen a vonalon az első kutatásra 2005-ben került sor, amikor az OKRI munkatársai a Legfőbb Ügyészség kezdeményezésére indult, *Média és igazságszolgáltatás* című projekt keretében.¹⁰⁷ A kutatók a 2002, 2003 és 2004 áprilisában megjelent, az *Observer* médiafigyelő által a Legfőbb Ügyészségnek gyűjtött anyagból 2072 hír átfogó elemzésére, valamint két jelentős médiavisszhangot kapott bűncselekmény – Simek Kitti-ügy¹⁰⁸ és az Engel Zoltán-ügy¹⁰⁹ – média megjelenésének hosszmetzeti vizsgálatára vállalkoztak.

A híryanag összehasonlító elemzéséből azt szűrték le a kutatók, hogy a bűnügyek és az igazságszolgáltatási rendszer média megjelenítése súlyosan átpolitizált. A leggyakoribb az erőszakos élet elleni bűncselekmények megjelenítése (19 %) volt, de a vártnál nagyobb súllyal volt jelen a vagyon elleni (16 %) és a gazdasági (12 %) bűncselekményekről szóló híradások, valószínűleg összefüggésben a média átpolitizáltságával. A média érdeklődése a büntető eljárás első szakaszára összpontosult: az elkövetésről és a nyomozati szakról szóló tudósítások dominanciája volt jellemző. Az igazságszolgáltatás szervei közül a leggyakrabban a rendőrség (33 %), aztán az ügyészség (25 %), végül a bíróság (19 %) jelent meg a hírekben. A hírek valódi forrása gyakran rejtve maradt: egyharmadukban egyáltalán nem megállapítható, egytődükben pedig „munkatársunk értesüléseként” volt jelölve. A híradásokban a személyiségi jogok tisztelete és védelme esetlegesnek bizonyult.¹¹⁰

Tanulságosnak bizonyult a két eset médiában való megjelenítésének összevetése is, mivel azok sok szempontból ellentétes végleteket képviseltek. A Simek Kitti-ügy bemutatása során éles kritika érte az ügy kapcsán a rendőrséget, az ügyészséget, a bíróságot és az érintett kormányzati szervek jogalkotó munkáját. A terhelt és családja, valamint a védő rendszeresen nyilatkozott, a média és a közvélemény kezdettől fogva az elkövető és a családja mellett állt, így az igazságszolgáltatás szervei mindvégig „defenzívában” voltak. Ennek következtében „igazságtalannak” tűnt fel mind a nyomozás, mind a vád, mind pedig az elsőfokú ítélet. Az eljárásban részt vevő személyek személyiségi jogainak több ízben való súlyos megsértése volt

¹⁰⁴ A válaszadók kevesebb mint 6 %-a becsülte meg helyesen az erőszakos bűncselekmények arányát a hazai bűnözésben. Uo. 231–232.

¹⁰⁵ Az adatok azt mutatták, hogy a megkérdezettek általában alábecsülik a súlyos bűncselekmények miatt a letöltendő szabadságvesztés alkalmazásának a valószínűségét. Uo. 231–233.

¹⁰⁶ Magának a büntetésnek az elviselésén túl a „legkellemetlenebb” következményeknek a családtagok és a barátok tudomásszerzését az elkövetés tényéről, illetve a lebukással és a rendőrségi feljelentéssel járó élményeket gondolták a válaszadók. Uo. 233–236.

¹⁰⁷ BARABÁS A. Tünde – GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: Média és igazságszolgáltatás. In IRK Ferenc szerk.: *Kriminológiai tanulmányok 43.* Budapest, OKRI, 2006. 11–38.

¹⁰⁸ Egy 14 éves lány fejbe lőtte a nevelőapját, aki rendszeresen és súlyosan bántalmazta őt és az édesanyját.

¹⁰⁹ A többszörösen büntetett előéletű Engelt a rendőrség titkos információ gyűjtéséből származó értesülés alapján igyekezett elfogni, de a kommandósok más helyszínen várták a felbukkanását. A rendőrök „belefutottak” Engelbe, s a letartóztatás során lövöldözés alakult ki, melyben a letartóztatást vezető rendőrszázados életét vesztette, de súlyosan megsebesíti Engelt, akit így elfogtak.

¹¹⁰ BARABÁS – GYURKÓ – VIRÁG (2006) i. m. 14–15.

tapasztalható, főként az elektronikus médiában.¹¹¹ Ezzel szemben az Engel Zoltán-ügyben az ügyészség és a többi eljáró hatóság nagyon kedvező mediabemutatót kapott. Világos volt a tényállás: a többszörösen büntetett elkövető és a hős rendőr szembeállítás. A közvélemény kezdettől fogva egyértelműen elítélte az elkövetőt, s ez a szimpátia elnyomta a lehetséges kritikákat (az intézkedő rendőrökön nem volt golyóálló mellény, s nem az erre kiképzett kommandósok végezték az elfogást). A média egyértelműen pálcát tört az elkövető felett, nem hagyva teret a rendőrséggel szembeni kritikának. Az ügy áldozata egy rendőr volt, ezért az ügyészség kezdettől fogva bekapcsolódott a kommunikációba, s ezt a feladatot a szóvivő jól látta el. Engel kirendelt védője viszont kifejezetten gyengén szerepelt, s nem volt képes kihasználni sem a rendőrséggel szembeni kritika lehetőségét, sem felkelteni a tolószékre került Engel iránti rokonszenvet. A személyiségi jogok szempontjából egyedül a családtagok szerepeltetése volt kétséges.¹¹² A két ügy közös vonásaként emelték ki az elemzők a tudósítások során a személyiségi jogok semmibe vételét, illetve a „nyomozóhatóságként” is működő és a bíróság helyett is ítélező média szerepét.

E kutatás folytatására a következő évben, 2006-ban, az Országos Büntetőeljárásügyi Bizottság finanszírozásával került sor, és fókuszában ez alkalommal a fiatalkorú bűnözők és áldozatok média bemutatása állt.¹¹³ A vizsgálat az 1996–2006 közötti időszak legnagyobb médiavisszhangot keltett eseteinek (a Simek Kitti-ügy, a Kocsis Franciska-ügy¹¹⁴, Mortimer és Józsika esete,¹¹⁵ a taxisgyilkos lányok¹¹⁶ és a szécsényi gyermekgyilkosság¹¹⁷) kvalitatív módszerekkel való elemzését tűzte célul. Az eredmények azt mutatták, hogy a sajtó gyakran önellentmondó narratívák szerint tárgyalja az ilyen eseteket. Az egyik oldalról jellemző a megtorló, bűnbakkereső eljárás – az elkövetők „kis szörnyetegek” –, amihez társul az értetlenkedés a brutális elkövetés és az egyre szaporodó gyermeki erőszak miatt. A másik oldalról viszont tipikus az áldozatok egydimenziós ábrázolása: a gyermek „ártatlan”, az áldozati közrehatás lényegtelen vagy menthető. A hírtermelés a legnagyobb arányú a bulvársajtóban e témában. A tudósításokban a bűnelkövető gyermekek alapvető jellemzői a rendezetlen családi háttér, iskolai problémák, s hogy ellentmondásos személyiségek („nem olyanok, mint egy fiatalkorú”), valamint rendszeresen megjelenik a „cigánybűnözés” kontextusa is. Összemosódik a magán- és a közszféra, hiszen a média figyelme kiterjed a családra, a lakóközösségre, a nevelési intézményekre, s ez gyakorta párosul a személyiségi jogok tiszteletének hiányával az adatközlésekben.¹¹⁸

A vizsgálat második fázisában, 2008 áprilisában, a kutatók a Népszabadságban, a Blikkben, az MTV Esti Híradó, a TV2 Tények adásaiban és az Index internetes hírportálon megjelenő hírek gyűjtését végezték el a „gyermek”, „fiatal”, „áldozat”, „elkövető”, „bűncselekmény”, „szabálysértés”, „bűn”, „erőszak” keresőszavak használatával. Az így a mintába került 1450 hír 57 %-a az írott, 43 %-a az elektronikus médiában került közlésre. Az elemzés eredményeiből kitűnt, hogy a kriminális deviancia jelentős teret kap a médiában: az írott sajtóban minden tizedik, az elektronikusban minden harmadik hír szólt erről. A személy elleni és a súlyos erőszakos cselekmények felülreprezentáltak voltak a hírekben, míg a vagyonelleniek bemutatása a valóságos arányokénál jóval kisebb teret kaptak, a sikkasztás

¹¹¹ Uo. 16–23.

¹¹² Uo. 23–37.

¹¹³ GYURKÓ Szilvia – VIRÁG György: A bűn és a gyermekek ábrázolása a médiában. In VÓKÓ György szerk.: *Kriminológiai tanulmányok* 43. Budapest, OKRI, 2009. 250–276.

¹¹⁴ A 11 éves Kocsis Franciskát két, nála alig idősebb gyerek ölte meg.

¹¹⁵ A Mortimer néven ismertté vált 17 éves fiú egy buszon karddal megszúrta a 15 éves P. Józsefet.

¹¹⁶ Két 14 éves lány halálra vert egy taxisofőrt.

¹¹⁷ A 25 éves büntetett előéletű férfi a 14 éves áldozatát előbb késsel az autójába kényszerítette, majd a nagyszülei házának udvarán az emésztőgödörbe fojtotta a lányt.

¹¹⁸ Uo. 256–257.

kivételével. A legfőbb hírforrás a saját munkatárs („munkatársunk”) volt vagy más hírügynökség, a bűnüldöző szervek közül azonban szinte csak a rendőrség jelent meg. A hírekben leggyakrabban a rendőrök és a terhelt kaptak szót, rajtuk kívül a sértett, az ügyész és a szakértők szerepeltek még értékelhető súllyal. Általában a cselekményről az elkövetéskor jelent meg a tájékoztatás, ezt követően rohamosan csökkent a média érdeklődése. A hírek jelentős része „kis színesként”, a „szórakoztatóipari” hírek között vagy a televíziós híradók végén, rövid hírként kaptak helyet. A hírek nagyobb része a bűncselekmény vagy szabálysértés megnevezése nélkül szól a devianciáról, de minden ötödik hír valójában más témáról tudósított, és kontextusként jelenítette meg a kriminalitást. Gyerekekkel és fiatalokkal a híradások az összes híradás 7%-a foglakozott a vizsgált időszakban. Míg a bűnelkövető gyerekek fiatalokhoz való aránya a híradásokban megegyezett a valóságos statisztikai arányoknak, azonban a médiában szereplő összes kiskorú közül a kriminalitással érintettek aránya kiugróan magas volt. A kriminalitással érintett gyerekek közül viszont az áldozatok aránya több mint kétszerese volt az elkövetőkének. A gyermekkorúakkal összefüggésbe hozott bűncselekmények között jelentősen felülreprezentáltak voltak az erőszakos személy elleni cselekmények.¹¹⁹

Ugyancsak a média, a bűnözés és a büntető igazságszolgáltatásnak a lakossági jogtudatban való összefüggéseinek feltárására vállalkozott Boda Zsolt és Szabó Gabriella.¹²⁰ A vizsgálat módszertani érdekessége, hogy ez alkalommal a kutatók nem a tartalomelemzés, hanem a fókuszcsoporthoz tartozó interjú módszerét alkalmazták. Az interjúk alanyait 20–24 év közötti fiatalok közül válogatták ki, akik különböző érettséget követő képzési típusokban vettek részt, s a képzési szint, a társadalmi háttér, valamint az eltérő férfi–nő arány szerint három csoportba osztották őket.¹²¹

Bizonyos vélemények és attitűdök azonosak voltak mindhárom csoport esetében. Valamennyi résztvevő nagy médiafogyasztónak számított (átlagban 3–4 óra napi tévé nézés). Nem voltak népszerűek körükben a hagyományos hírműsorok és bűnügyi sorozatok, és inkább kedvelték a sit-com-okat, a sport műsorokat, a reality sorozatokat, a MusicTV rajzfilmsorozatokat. A politika és az aktuális ügyek sem érdekelték őket: nem információt, hanem szórakozást kerestek. Ellentmondásos elképzeléseik voltak a média tudatformáló hatásáról, mert egyrészt nem bíztak a médiában, és mindhárom csoport résztvevői szélsőségesen kritizálták az újságírók tudását, képzettségét, sőt erkölcsi integritását. Másrészt azonban úgy vélték, hogy médiának hatalmas befolyásoló hatása van a közvéleményre, és egyetértettek azzal, hogy a média közvetlenül hat az emberek (főleg gyerekek és öregek) gondolkodására, viselkedésére. Kivéve őket magukat! Mert ők csak annyiban fogadták el a médiából származó információkat, amennyiben azok egybeestek, vagy megerősítették a másoktól (rokonok, ismerősök, barátok) hallott és már elfogadott véleményeket. Nyilvánvalóan ezek a közvetlen információk fontosabbak voltak számukra a médiából származókéknál. A bűnözéstől való félelem kérdése kapcsán egyetértettek abban, hogy a bűnözés az egyik legsúlyosabb problémája a magyar társadalomnak. Úgy gondolták, hogy az erőszakos bűnözés növekszik, és erősen félték attól, hogy bűncselekmények áldozatai lesznek. Valamennyien voltak már tanúi bűncselekmények elkövetésének (drog árusítás, lopás), és a legtöbbben utaltak a cigánybűnözés

¹¹⁹ Uo. 268–270.

¹²⁰ Zsolt BODA – Gabriella SZABÓ: The Media and Attitudes towards Crime and the Justice System: A Qualitative Approach. 8 *European Journal of Criminology* (2011) 4, 329–342.

¹²¹ A három fókuszcsoport összeállítása: 1. főiskolai hallgatók, mind férfi, Budapesten és annak szociálisan hátrányos helyzetű külvárosiban lakók, alsó középosztály (szülők: képgallérosok vagy alacsonyán képzett/ alacsonyán fizetett alkalmazottak); 2. BA hallgatók egy üzleti iskolában, vegyes csoport női túlsúllyal, Budapesten és külvárosában lakók, alsó középosztálybeliek (szülők fehér gallérosok vagy szakmunkások, alkalmazottak) 3. BA hallgatók egy tanérképző főiskoláról, vegyes csoport női túlsúllyal; Budapesten és az agglomerációban lakók (szülők szakmunkások, alacsony fizetésű közalkalmazottak). Az interjú kezdete előtt a beszélgetések résztvevői egy kérdőívet töltöttek ki a médiafogyasztásuk felmérésére vonatkozóan. Az interjúk lebonyolítására Budapesten, 2010 március 15. és április 15. között került sor. Uo. 334–335.

problémájára is. A résztvevőknek alig voltak ismeretei a bűnüldöző hatóságokról (ügyész, bíró) a rendőrök kivételével. Annak ellenére, hogy az első csoport néhány tagjától eltekintve¹²² alig volt kapcsolatuk rendőrökkel, mégis egy szilárd, mégis egy széleskörben elfogadott képhez ragaszkodtak, ami a személyközi kapcsolatokban felmerült történetekből rajzolódott ki. A fiatalok nem bíztak a büntetőigazságszolgáltatásban, s különösképpen nem a rendőrökben. Úgy vélték, hogy a „rendszer” csak a jelentéktelen ügyekkel foglalkozik, míg a „nagyhalak” szabadon garázdálkodhatnak. A rendőrök nem tisztelik az embereket és bürokratikus nyelvet használnak. Szerintük a jog és a többi szabályozás gyakran ellentmond a józan észnek. Valamennyien támogatták a keményebb büntetések bevezetését, és – megint csak ellentmondásosan – egyszerre kifogásolták a törvénynek a bűnözőket védő eljárási garanciáit, míg a saját ügyükben feltétlenül méltányos eljárást kívántak volna.¹²³

Összefoglaló elemzésükben a kutatók kiemelték az interjúkban megfogalmazott véleményének, állásfoglalások ellentmondásosságát. Annak ellenére, hogy részt vevő fiatalok korlátozott formában és kritikusan viszonyultak médiafogyasztáshoz, a bűnözésről és a büntető igazságszolgáltatásról mégis a médiában kialakított keretben foglalkoztak. A valóságban csökkenő bűnözési ráta ellenére elfogadták a „kegyetlen világ” média által kínált értelmezési keretét, amihez hozzátartozott a „hibás rendszer” (büntető igazságszolgáltatás) képe is. Véleményeikben szembe ötlőek voltak a cigányokkal szembeni rasszista elképzelések, bár ez utóbbiak ebben a formában nyilvánvalóan nem voltak jelen a médiában. Egyszerre gondolták azt, hogy a média hatalmas befolyással van az emberekre, ők magukat azonban mentesnek gondolták e hatás alól.¹²⁴ A tapasztalt ellentmondások alátámasztották a szerzőknek a média társadalmi tudatformáló hatására vonatkozó előzetes elméleti megfontolásait. Ezek szerint a média bizonyosan hatást gyakorol az embereknek a bűnözésről és a büntető igazságszolgáltatásról kialakuló képére, de ezt a szerepet nehéz elméletileg megragadni és empirikusan vizsgálni. Érdeemes figyelembe venni a jelenség tanulmányozása során, hogy a média nem közvetlenül, hanem véleményformálókon keresztül hat az egyénre. Ez utóbbi meglátásból következik, hogy a médiafogyasztás nem válik el a többi befolyásoló tényezőtől és személyközi kapcsolattól, amelyek formálják az egyéni gondolkodást és viselkedést.¹²⁵

Az ezredfordulót követő évtized kriminológiai kutatásainak áttekintésekor szólnunk kell végül egy olyan vizsgálatról, amely kapcsolódott a korábbi fiatalok devianciáival és a társadalmi nevelés összefüggéseivel foglalkozó kutatásokhoz, s egyúttal a következő évtized hasonló tárgyú kutatásainak kezdőpontját is jelentette. Az alapkutatás az *International Self-Reported Delinquency Study (ISRD-2)* program keretében, OTKA finanszírozással zajlott 2007-ben Kerezsi Klára és Parti Katalin vezetésével. A magyar adatok elemzését és közlését¹²⁶ követően Parti egy olyan összehasonlító elemzést végzett el, amelynek célja az észti és a magyar fiatalok devianciájának és szocializációjuk két fontos ágenséhez, a családhoz és a kortárs csoporthoz való kapcsolódásuk viszonyát feltárása volt.¹²⁷ Ezt módszertanilag megalapozta, hogy a nemzetközi kutatás során az észtiországi adatfelvételnél a magyarhoz hasonló nagyságú (országosan reprezentatív) és szerkezetű minta került alkalmazásra, mint a magyar

¹²² A rendőrséggel való viszony viszonyban volt érzékelhető az egyetlen értékelhető véleménykülönbség a három csoport tagjai között: az 1. csoport tagjai közül néhánynak volt közvetlen tapasztalata a rendőrökkel – valószínűleg az alsóbb szociális státuszuk miatt –, s panaszkodtak, hogy a rendőrök „idegesítően” gyakran igazoltatják őket. Uo. 337.

¹²³ Uo. 335–337.

¹²⁴ Uo. 337–339.

¹²⁵ Uo. 330–334.

¹²⁶ KEREZSI Klára – PARTI Katalin (szerk.): *Látens fiatalok devianciák egy önbevalláson alapuló felmérés tükrében – „ISRD-2”*. Budapest, OKRI–ELTE, 2008.

¹²⁷ PARTI Katalin Az észti és a magyar fiatalok látens devianciái a családhoz és a kortársakhoz kötődés tükrében. In VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 46*. Budapest, OKRI, 2009. 190–215.

vizsgálatban.¹²⁸ Elméleti kiindulásként két hipotézist fogalmazott meg a szerző: egyrészt, hogy a kortárs csoporthoz erősebben kötődő fiatalok körében elfogadottabb az erőszak, a jogsértés és gyakoribb a deviáns viselkedés (i). Másrészt pedig, hogy a családhoz és a kortárscsoporthoz való kötődés ereje fordítottan arányos (ii). Az operacionalizálás során a fiatalokat a kortársakhoz való kötődés erőssége alapján négy csoportba osztotta Parti,¹²⁹ majd vizsgálta a megkérdezettek saját bevallása szerint megvalósított deviáns viselkedések – az alkohol- és drogfogyasztás, a különböző súlyú személy elleni és vagyon elleni bűncselekmények¹³⁰ – eloszlását a csoportok bontásában. Az összehasonlító analízis eredményei mindkét kezdeti hipotézist igazolták, amennyiben nyilvánvalóvá tették, hogy az észt fiatalok kevésbé kötődnek a családhoz és erősebben a kortárscsoporthoz, mint a magyarok, bár a bandának tekintett állandó baráti körben való részvétel alacsonyabb körökben (ad i). Másrészt, hogy éppen az észt fiatalok körében magasabb a deviancia aránya minden vizsgált esetben, kivéve az utcai rongálás és a zsebtolvajlás esetét (ad ii).¹³¹

3.3. A jogtudattal összefüggő kérdések háttérbe szorulása a kriminológiai kutatásokban (2010-es évek)

Az elmúlt évtizedben meggyérültek a jogtudattal kapcsolatos vizsgálódások a hazai kriminológiában. Ennek egyik oka lehet, hogy a közbiztonság megszilárdulásával, a bűnözési ráta stabilizálódásával fokozatosan feloldódott a rendszerváltást megelőző és követő években kialakult morális pánik. Másfelől számos új kihívás jelentkezett, melyek az európai és a nemzetközi gazdasági, politikai viszonyokba való integrálódással jártak: a migráció, a pénzmosás, a szervezett bűnözés, a terrorizmus fellángolása, az embercsempészet, az internet használat robbanásszerű növekedése, csak néhányat említve ezek közül. A kriminológusok figyelmét érthetően az új büntetőjogi intézmények normatív megalapozása kötötte le, s kevesebb energiájuk maradt a jogtudattal összefüggő, s immár hagyományosnak tekinthető témák empirikus vizsgálatára. Tulajdonképpen hasonló helyzetbe kerültek, mint a jogszociológusok a rendszerváltást követő évtizedben. Szerencsére a kriminológiai kutatások intenzitásának megcsökkenése egybe esett a jogtudatkutatások fellendülésével a kortárs jogszociológia terén. Mindez azonban nem jelenti, hogy a korszakban ne születtek volna a témánk szempontjából fontos kriminológiai kutatások, amelyek ismertetésére alább sort kerítünk.

Sárik Eszter kutatása szorosan kapcsolódott témájában az ifjúsági devianciák vizsgálatára irányuló korábbi projektekhez, amennyiben a fiatalok értékrendjének és deviáns viselkedési formáik összefüggéseit igyekezett tisztázni.¹³² A nagy elemszámú mintába került 12–18 éves korú fiatalokkal a Shalom-Schwartz által korrigált Rokeach-skála 34 értékre redukált változatát tartalmazó kérdőívet töltettek ki.¹³³ A válaszok faktorelemzése alapján nyert értéktipológia négy jellegzetes értékrend elkülönítését tette lehetővé: a kötelességtudó,

¹²⁸ Az észt minta (N: 2613) esetében a 13–15 éves fiatalok aránya 83,4 %, míg a 14 éveseké 34,4 %. A magyar mintában (N: 2203) a két korcsoport aránya 87,2 %, illetve 35,7% volt. Uo. 190–191.

¹²⁹ A kortársakhoz való kötődés erőssége szerinti négy csoport: 1. állandó baráti társaság, amit a személy „bandának” tekint; 2. állandó baráti társaság, amit azonban a megkérdezett nem tekint „bandának”; 3. nincs állandó baráti társasága a személynek, de szabadidejét általában a kortársakkal tölti; 4. nincs állandó baráti társasága a személynek, szabadidejét általában egyedül, vagy szüleivel, családtagjaival tölti. Uo. 192.

¹³⁰ A vizsgált devianciák: enyhe/tömény alkohol fogyasztása; hasis, extasy, L/H/C fogyasztása; rongálás, bolti lopás, betörés, kerékpárlopás, autólopás, autófeltörés, zsebtolvajlás; fegyverviselés, rablás, megtámadás, drogterjesztés. Ld. uo. 195. 2. ábra.

¹³¹ Uo. 214–215.

¹³² SÁRIK Eszter Katalin: Ifjúsági értékrend és deviancia. In VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok* 49. Budapest, OKRI, 2012. 87–106.

¹³³ A mintába (N: 2197) 1074 lány és 1123 fiú került, akik közül 9 fő 12 éves gyerek, 1240 fő 13–14 éves kiskamasz és 944 fő 15–18 éves serdülő volt. Uo. 87–88.

szorgalmas (i), az érett (ii), a hedonista (iii) és családcentrikus (iv). Az egyes értékrendek még körvonalazottabbá válnak, ha az általuk elutasított értékekre vetünk egy pillantást. Így a kötelességtudó, szorgalmas (i) értéktípus ellenértéke a hatalom. Az érett (ii) típusnál ez a hatalom és az anyagi értékek csoportja. A hedonista (iii) típus utasít el a legtöbb egyéb értéket: az engedelmességet, a szülők tiszteletét és az egyenlőség értékét is. A családcentrikus (iv) értékrend viszont éppen a hedonizmus központi értékével áll szemben, elvetve „a legtöbb élvezetben legyen részed” eszméjét.¹³⁴ A vizsgálat az értékrendek alakulását befolyásoló tényezők¹³⁵ számbavétele után tért rá az értékek és a deviancia összefüggésének elemzésére. A kisebb súlyú devianciák aspektusában a következő összefüggések kerültek napvilágra: az alkoholfogyasztás (a válaszadók 79 %-a fogyasztott már alkoholt) esetében, hogy a részegségen átesett fiatalok a hedonista értékrend felé orientálódtak; a drogfogyasztás (a megkérdezett fiatalok 8,9 %-a fogyasztott már valamilyen kábítószer) vonatkozásában pedig az, hogy minél keményebb drogot fogyasztott a válaszadó, a hedonista értékek preferálása mellett annál erősebben utasította el a másik három értékrendet. Hasonló összefüggés volt megfigyelhető a súlyosabb devianciák (vagyon elleni és erőszakos bűncselekmények) tekintetében is: minél súlyosabb az elkövetett bűncselekmény, a hedonista értékrend igenlése mellett annál erősebb a családi, az érett és a kötelességtudó-szorgalmas értékrend elutasítása.¹³⁶

E kutatást követően Sárik érdeklődése a magyar kriminológiában addig kevésbé tárgyalt jelenség, a reziliens személyiség problémája felé fordult.¹³⁷ E témában végzett empirikus kutatására a következőkben még visszatérünk.

A bűnözéstől való félelem egy sajátos összetevőjére, a bizonytalanságérzet problémájára fókuszált az OKRI által végzett és az egy évtizeddel korábbi, 2005-ös vizsgálathoz hasonlóan egy nemzetközi – az Európai Bizottság által támogatott *MARGIN* – projektbe illeszkedő kutatás.¹³⁸ A vizsgálat elsősorban a szociális térben és a társadalmi rétegződésben egyaránt marginalizált, leginkább sérülékeny társadalmi csoportok bizonytalanságérzetének társadalmi, gazdasági, mikro-környezeti és szociokulturális összetevőit igyekezett feltárni. Magyar viszonylatban – a projektben részt vevő Barcelona, London, Milánó és Párizs mellett – Budapest két városnegyedében – az Országút (II. ker.) és a Laposdűlő (X. ker.) városrészekben – vettek fel adatokat a kutatók 2015-ben és '16-ban. Módszertani szempontból példaértékűnek tekinthető a különböző kvalitatív (részt vevő megfigyelés, mélyinterjú, fókuszcsoportos interjú) és kvantitatív (*survey*) metódusok összekapcsolása. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a vizsgált településrészek lakóinak bizonytalanságérzetének alakulására egyaránt hatottak belső, személyiségben rejlő (intrapersonális) és külső (interperszonális) tényezők. Az előbbieket körében jelentősnek bizonyult a kor, a nem, az iskolázottság és a vagyoni helyzet mellett az áldozattá válás egyéni tapasztalata. A külső, társadalmi tényezők között szerepelt az épített környezet jellege (kriminogenitása), a lakóövezet társadalmi dinamikája (dzsentifikáció vagy slumosodás), a

¹³⁴ Uo. 89–90.

¹³⁵ Az értékrendet befolyásoló tényezők körében elemzésre került a kor, a nem, a családi háttér (anyagi helyzet, családszerkezet, érzelmi viszonyok), a negatív életesemények (alkoholizmus, drogfüggőség) és a szülői ellenőrzés hatásait. Uo. 90–98. A vizsgálat legmeglepőbb eredménye ebben a vonatkozásban talán az volt, hogy a lányok tartották a legkevésbé pozitívnak a családi értékeket. Ld. uo. 91.

¹³⁶ Uo. 98–103.

¹³⁷ SÁRIK Eszter: Vallásosság és kriminológia. In VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 56*. Budapest, OKRI, 2019. 25–42. E tanulmányában a szerző elméleti szinten elemezte, hogy a zsidó-keresztény vallásosság milyen szerepet játszik a bűnözéstől való visszatartásban, különös tekintettel a reziliens személyiség kialakulásában.

¹³⁸ BARABÁS A. Tünde – KOPPLÁNY Gergely – SZIGETI Ákos: A bizonytalanságérzetet meghatározó problémák és kezelésük Budapest két városrészében. In VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok 55*. Budapest, OKRI, 2018. 120–152.

lakóközösség belső kohéziója (civilszervezetek szerepe), illetve a lakóközösség és a rendfenntartó szervezetek (polgárőrség, rendőrség) viszonya.

Figyelmet érdemelnek még Tóth J. Zoltán kutatásai is a halálbüntetés kérdése kapcsán. Mint láttuk, a halálbüntetés – illetve hazai viszonylatba e büntetési nem visszaállításának – támogatását a büntetési hajlam egyik indikátorának tekintette a jogszociológiai szakirodalom is. A témában elsőként megjelent tanulmánya a halálbüntetés mellett és ellene felhozható érvek normatív elemzésével foglalkozott.¹³⁹ Ezt követően egy átfogó nemzetközi kontextusba illesztve mutatta be a magyar adatokat, amelyek azt mutatják, hogy a büntetési nem eltörlését követően napjainkig folyamatosan csökkent a halálbüntetés visszaállítása iránti igény a közvéleménykutatások és a jogszociológiai, illetve kriminológiai vizsgálatok tükrében. Az összehasonlító elemzés eredményekét a szerző arra következtetésre jutott, hogy a jogi és a társadalmi-kulturális tényezők hatására változhat a halálbüntetésre vonatkozó attitűdök megoszlása. Továbbá, hogy a férfiak hajlamosabbak támogatni a halálbüntetést, mint a nők, és az iskolázottabbak elutasítóbbak a kapitális büntetéssel szemben. Érdekes módon azonban a kor nem tűnik következetes hatótényezőnek. Ami a politikai nézeteket illeti, a jobboldaliak inkább támogatják a halálbüntetést, mint a baloldaliak.¹⁴⁰

Sárik Eszter és Bolyky Orsolya huszonhat életútinterjú alapján igyekezett felderíteni a reziliens személyiség jellemzőit és kialakulásának feltételeit 2019-ben.¹⁴¹ A reziliens személyiség fogalma tulajdonképpen arra adott lehetőséget a kutatók számára, hogy megfordítsák a kriminológia hagyományos kérdésfeltevését: milyen tényezők miatt válik valaki bűnözővé? A megfordított kérdés pedig úgy formulázható, hogy miért nem válik valaki bűnözővé, dacára az arra kondicionáló családi, társadalmi körülményeinek? A reziliens ugyanis olyan hátrányos helyzetű – hiányos vagy rossz családi, illetve szocio-kulturális környezetben nevelkedett –, személy, aki mégis „felemelkedni képes”, a bűnöző életformát, szubkultúrát hátrahagyva vagy elkerülve „normális” középosztálybeli egzisztenciát és konform életvitelt képes megvalósítani.¹⁴² Az interjúk elemzése nyomán a kutatók arra következtetésre jutottak, hogy vannak sajátos „intraperszonális” lelki adottságai a reziliens személyeknek, amelyek megléte egyúttal feltételeiként is felfoghatók a felfelé irányuló társadalmi mobilizáció kihívásaival való sikeres megküzdésnek. Másfelől vannak külső, „interperszonális” társadalmi feltételei a reziliens személyiség kibontakozásának. A kedvező személyiségvonások közzé sorolták a kutatók, hogy az illető valamilyen területen – kommunikáció, érzelmi intelligencia, művészi tehetség, racionális gondolkodási képesség, önértékelés – kiemelkedő intelligenciával bír, pozitív életszemlélet – optimizmus, humor, vallásos világnézet – jellemzi, felértékeli és szereti a tanulást, kerüli a tudatmódosító szereket, jó a realitásérzékelése és ez alapján ésszerű megküzdési stratégiákat képes kialakítani. Ami a külső feltételeket illeti, a kutatók lényegesnek találták az állami gondozás által nyújtott minimális létbiztonságot, valamely segítő személy (mentor) vagy szervezet – ami adott esetben lehet civil szervezet vagy vallási felekezet – támogatását, s egy jól működő, a középosztály irányába való mobilitást segítő oktatási rendszert.

Ezzel értünk el az évtized utolsó, bizonyos értelemben szimbolikus, a jelen történeti áttekintés „zárókővének” tekinthető kutatásához, amennyiben az a magyar jogtudat-kutatások kezdetét, a Kulcsár-féle jogismeret vizsgálatot idézi fel. Hollán Miklós és Vencel Tímea

¹³⁹ Zoltán J. TOTH: The Contemporary Debate on Capital Punishment – with Special Regard to that in Hungary 10 *Krytyka Prawa* (2018) 3. 136–158.

¹⁴⁰ Zoltán J. TOTH: The Public Opinion about the Death Penalty in Hungary and Worldwide: What Do Polls on Capital Punishment Show? 12 *Krytyka Prawa* (2020) 3. 214–232.

¹⁴¹ BOLYKY Orsolya – SÁRIK Eszter: Talpon maradni... Reziliens életutak elemzése. In VÓKÓ György (szerk.): *Kriminológiai Tanulmányok* 57. Budapest, OKRI, 2020. 105–128. 2019-ben tíz életútinterjút készítettek a kutatók állami gondozott, de sikeresen „talpon maradt” személyekkel, amelyeket kiegészítettek a Duna Tv *Mentor* című műsorában bemutatott tizenhat személy életútjának elemzésével és interjúk készítésével. Uo. 116.

¹⁴² Uo. 107–109.

egyrészt a büntetőjogi szabályok újabb változásainak ismeretének, másrészt a büntető szabályok lakossági megítélésének kérdőíves vizsgálatát tűzte célul a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal által finanszírozott, 2017–2020 között futó projekt keretében.¹⁴³ A kérdőívben tizenkét szabályozási témára vonatkozó kérdések szerepeltek, melyekben változott nemrégiben a tényállási elemek minősítése és a médiában is nagyobb számban előforduló esetekre vonatkoztak.¹⁴⁴ A kérdőív összeállításánál figyelembe vették a szerző Kulcsár Kálmán és Sajó András hasonló tárgyú kutatásainak tapasztalatait. A kérdőívbe harmincegy item került, témánként kettő–négy konkrét helyzet leírásával. Az kérdésekben szereplő tényállási elemekben keveredtek a régi és az új szabályozás alá tartozó, illetve a büntetni és nem büntetni rendelt cselekmények. Minden tényálláshoz két kérdés kapcsolódott: a válaszadó szerint a jog bünteti-e az adott cselekményt, illetve, ha ő lenne a jogalkotó, akkor büntetni rendelné-e azt? A jogismeret és a jogtudat viszonyának operacionalizálásához a Marc Hertogh által kidolgozott négy osztású sémát használták.¹⁴⁵ Ez alapján megkülönböztették a tájékozott azonosulást (legalisták), a tájékozatlan azonosulást (lojalisták), a tájékozott elutasítást (kritikusok); tájékozatlan elutasítást (kívülállók) típusait. A legalisták azok, akik ismerik a jogot, és egyet is értenek a szabályozással. A lojalisták nem ismerik a szabályozást, de helyeslik azt. A kritikusok ismerik a jogot, de nem értenek egyet a jogalkotóval. A kívülállók pedig nem is ismerik a szabályozást, s nem is értenek egyet azzal. A kutatók három hipotézist fogalmaztak meg a vizsgálat kezdetén: egyrészt, hogy az ismeretszint és a vélemények között akkor lesznek nagyobb különbségek, ha a törvényi tényállás lazábban kötődik az alapvető erkölcsi normákhoz (i). Másrészt, hogy a szocio-demográfiai tényezőknek nincs jelentős hatása a jogismeret szintjére, viszont a médiafogyasztásnak igen (ii). Harmadrészt pedig, hogy a régebbi szabályozás ismertebb lesz a válaszadók számára, mint az új (iii).¹⁴⁶

A felmérés eredményeinek elemzése a jogismeret tekintetében azt mutatta, hogy a válaszadók átlagosan 56%-ban ismerték helyesen a vizsgált jogszabályokat. Mint arra a kutatók rámutattak, ez a szint valójában alig magasabb a véletlenszerű választásból származó eredményénél. Az ismeretek szintje egyenetlen, egyes kérdéseknél 10–20 %-os eltérés is mutatkozott. Az első hipotézis (ad i) nem igazolódott, mivel az erkölcshez közelebb, illetve távolabb álló normák ismerete között nem volt lényeges különbség. Az emberek inkább azokat a szabályokat ismerték jobban, amelyek jelenleg tiltottak valamit, mint azokat, amelyek nem. A jogi szabályozás megítélésének vizsgálata megerősítette a magyar lakosság magas büntetési hajlamára vonatkozó korábbi kutatásokat, amennyiben a lakosság véleménye abszolút mértékben és a hatályos joghoz képest is erősen punitívnek bizonyult: a válaszadók közel kétharmada értett egyet a hatályos joggal, s amikor nem, akkor azt is büntették volna, amit a jog nem (pl. a felnőttek közötti homoszexuális kapcsolatot a válaszadók 40 %-a büntetné, amit a büntető törvény már évtizedek óta nem rendel büntetni). A jogismeret és a jogi szabályozás megítélésének összefüggéseit tanulmányozva a kutatók azt találták, hogy a kettő között 72 %-os arányú a megegyezés, a 28 %-os eltérés esetében a válaszadók közel egynegyede büntetne valamit, amiről helyesen vagy tévesen feltételezi, hogy a törvény nem rendeli büntetni. Az ismeret és az elfogadás Hertogh-féle tipizálását alapul véve a válaszadók 44 %-a legalistának, 27 %-a kívülállónak, 15 %-a lojalistának és 5 %-a kritikusnak minősült. Az ismeretek és a vélemények közötti összefüggések statisztikai elemzése – regressziós modell és variancia

¹⁴³ HOLLÁN Miklós – VENCZEL Tímea: Büntetőjogunk szabályozási újdonságai – a jogtudatban: egy empirikus kutatás eredményei. *MTA Law Working Papers* 2020/31. Az adatfelvételre a Medián által 2018. októberében került sor, kérdező biztosok segítségével, országosan reprezentatív, többlépcsős, rétegzett, véletlen eljárással választott N: 1200 fős mintára.

¹⁴⁴ Az itemek a következő büntetőjogi tényállásokra vonatkoztak: lopás, rablás, szexuális visszaélés, uzsora, hálapénz, homoszexualitás, testvérszerelem, prostitúció, korrupció, rendbontás és állatkinzás. Uo. 1–2.

¹⁴⁵ Ld.: Marc HERTOIGH: Loyalists, Cynics and Outsiders. Who Are the Critics of the Justice System in the UK and the Netherlands? *7 International Journal of Law in Context* (2011) 1, 31–46.

¹⁴⁶ HOLLÁN – VENCZEL (2020) i. m. 2–5.

analízis alkalmazásával – erős összefüggéseket mutatott: a kutatók feltételezése szerint az oksági viszonyban a vélemények hatottak az ismeretre, mert a többség esetében ismereteik közelebb álltak a saját véleményükhöz, mint a tényleges szabályozáshoz. A szerzők a szocio-demográfiai tényezők jogismeretre gyakorolt hatásait is vizsgálták, s ennek örvén megállapították, hogy a másodikként megfogalmazott hipotézisük (ad ii) csak részben igazolódott. A jogismeret szintjét ugyanis valóban nem befolyásolták a szocio-demográfiai tényezők, amint azt feltételezték, azonban a média fogyasztás sem befolyásolta azt. A szabályozás újszerűségének hatását tekintve viszont igazolódott a harmadik hipotézisük (ad iii), mivel azt találták, hogy a régebbi szabályokat jobban ismerik az emberek, mint az újakat.¹⁴⁷

A szabályozás idősültségének faktora azonban csak a jogtudat alakulásának függvényében érvényesül. Mint azt a szerzők összegzésükben megállapították, a lakosság körében a legismertebbek a régi büntető szabályok, a legkevésbé az új, dekriminalizáló rendelkezések. A hatályos szabályozással való egyetértés nagyobb a büntető, mint a dekriminalizáló szabályok esetén. Az új szabályok esetén is gyakoribb, hogy a vélt jog és a vélemény egyezik. A kriminalizáló újdonság esetében a legmagasabb azok aránya – a válaszadók közel egynegyede –, akik a tényleges új szabályozással úgy értenek egyet, hogy a saját téves ismereteik szerint az adott cselekmény nem bűncselekmény.¹⁴⁸

4. A rendszerváltás követő kriminológiai kutatások értékelése

Mielőtt tovább lépnénk a történeti áttekintésünk utolsó részéhez, az általános társadalomkutatási eredmények számbavételéhez, érdemes mérlegre tennünk a rendszerváltást követő és a jogtudat problémaköréhez kapcsolható kriminológiai kutatások hozadékát a kutatási projektünk szempontjai szerint. Vajon azok mennyiben járultak hozzá a jogtudat vizsgálatának elméleti megalapozásához (i)? Hogyan alakult a vizsgálatok kutatás módszertana (ii) a vizsgált periódusban? S végül, hogy a kriminológiai kutatások eredményei mennyire járultak hozzá tartalmi szempontból a magyar lakosság joghoz való viszonyának megértéséhez (iii)? Miként a jogszociológiai kutatások összegzésekor tettük azt, fejtegetésünk e pontján most is csupán a későbbi részletes elemzések szempontjából fontos néhány figyelemre méltó mozzanatot emelünk ki az egyes aspektusokból.

Az elméletépítés (ad i) vonatkozásában jelentős volt az egyéni jogtudat vizsgálata terén a deviáns személyiség szerkezetének vizsgálatára kidolgozott pszichológiai elméletek adaptációja a kriminológiai kutatásokban. A frusztráció, az agresszió, a társas orientáció, a reziliencia fogalmainak tisztázása és összetett elméleti – például játékelméleti – konstrukciókba való beépítése mind hozzájárultak az individuális jogtudat problémájának mélyebb megértéséhez. A jogi szocializáció vizsgálata szempontjából ugyancsak lényeges volt a család és a kortárs csoport hatásainak elméleti összekapcsolása. Hasonlóképpen fontos volt az a törekvés, hogy a média szocializációban, illetve társadalmi jogi kommunikációban játszott szerepének tisztázása érdekében a kutatók túllépjenek a média fogyasztás mérésén, s egy a hatásmechanizmust feltáró teoretikus keretet igyekezzenek kidolgozni. Az egyéni jogi és jogilag releváns cselekvések tanulmányozása szempontjából különösen fontos volt a „viktimológiai fordulat” szemléletváltása. A közvetítő társadalomszerkezeti elemek vizsgálata terén újszerű megközelítésként jelentkezett a városrészek mikrokörnyezeti hatásainak elemzésére tett kísérletek.

A kutatások módszertanát (ad ii) tekintve, azt látjuk, hogy a kvantitatív, nagy mintás kutatások végig megőrizték pozíciójukat az elmúlt három évtizedben, ugyanakkor a kvalitatív módszerek alkalmazása terén egészen újszerű kísérletek is történtek. Így a klinikai pszichológiából kölcsönzött kísérleti módszer, a média tartalomelemzés vagy a

¹⁴⁷ Uo. 5–41.

¹⁴⁸ Uo. 41–43.

fókuszcsoporthoz interjúk készítése határozottan jelzik a kvalitatív módszerek iránti érdeklődést a kriminológusok körében. Bizonyos kutatásokban pedig sikerült a különböző módszereket gyümölcsöző módon összekapcsolni. Az ezredfordulót követően pedig egyre jelentősebb számban kapcsolódtak be nemzetközi kutatási projektekbe kriminológusaink, ami magával hozta az összehasonlító elemzések lehetőségét.

Ami a jogtudat problematikájával összefüggő kriminológiai kutatások intenzitását illeti, nagyon lényeges volt, hogy azok a rendszerváltást követő évtizedben töretlen lendülettel folytatódtak, mintegy parírozva a kortárs jogszociológia ilyen irányú kutatásainak átmeneti recesszióját. A kriminológia így hozzájárult a jogtudat-kutatás hagyományának folyamatos fenntartásához. Másfelől, az elmúlt évtizedben a témában lefolytatott kriminológiai kutatások megritkulása szerencsésen egybe esett a jogszociológiai vizsgálatok fellendülésével. Talán e sajátos „váltógazdálkodás” eredménye az is, hogy a két diszciplína művelői közötti tudományos diskurzus jelentősen intenzívebbé vált a szocializmus időszakához képest. Ennek következtében mind az elméleti vizsgálódások eredményeinek átadását, mind a kutatások módszertani tapasztalatainak cseréjét illetően biztatón formálódni kezdett egy interdiszciplináris diszkurzív tér, amelynek fókuszát éppen a jogtudat kérdésköre adja.

Lássuk végül, milyen választ adhatunk arra a kérdésre, hogy a kriminológiai kutatások eredményei mennyire járultak hozzá tartalmi szempontból ahhoz, hogy jobban megértsük a magyar lakosság joghoz való viszonyának a rendszerváltást követő három évtizedben bekövetkezett változásainak megértéséhez (ad iii)? Mint azt a korszak jogszociológiai vizsgálódásainak összegzése kapcsán jeleztük, úgy tűnik, hogy a magyar társadalomnak nem sikerült túllépnie a szocializmus korszakának nyomasztó tehertételén: az állandósult normazavarok, a cigánysággal szembeni – az antiszemitizmushoz hasonló – komplex rasszista ideológia meggyökeresedése a közgondolkodásban, a jogtól való elidegenedés, a túlzott büntetési hajlam – ezek mind jellegzetes tünetei ennek. E kudarc történetének feltárásához a bemutatott kriminológiai vizsgálódások több ponton is hozzájárulhatnak. Segítenek jobban megérteni a rendszerváltás éveiben lezajlott értékváltozások dinamikáját és tartalmát; a cigánybűnözés mélyreható elemzésével a köré épülő előítéletrendszer működési mechanizmusát; a jogi szocializáció – és általában a társadalmi nevelés – alapvető intézményeinek (család, közoktatás) és a média hozzájárulását a normazavarok és a magas büntetési igény fennmaradásához. Árnyalják annak az optimista forgatókönyvnek a megvalósulására vonatkozó becsléseinket is, miszerint a közeljövőben talán lehetőség lenne arra, hogy éppen a jogi kultúrából induljon ki egy, a politikai kultúrát is kedvező irányba terelő hatás.¹⁴⁹ A halálbüntetés támogatottságának és a büntetési rezsím megítélésének vizsgálata egyaránt megvilágítja azt a nehézséget, hogy a (büntető) jogszabályi változások ütemének gyorsulása mennyire alássa a jogba vetett bizalom alapját képező stabilitás – jogbiztonság – érzetét, hozzájárulva ezzel a jogi elidegenedés fenntartásához.

¹⁴⁹ Vö.: H. SZILÁGYI (2022) i. m. 73.

© H. Szilágyi István

MTA Law Working Papers

**Kiadó: Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiválósági
Kutatóhely**

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Felelős szerkesztő: Kecskés Gábor

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Lux Ágnes, Mezei Kitti

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

E-mail: mta.law-wp@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515